

connected with his Latin memorandum of 1546, signed by him as *Moderator Scholae Revaliensis cum suis collaboratoribus*. Leo's detailed description of the school system, the daily routine of religious services, and class textbooks enable us to evaluate the content and level of education in mid-sixteenth-century Reval. The pupils of the third class (the lowest class) learned to read and write German and acquired some elementary knowledge of Latin. The teaching program of the second and first classes focused mainly on Latin studies. Popular textbooks like *Distichs* of Cato, Donatus's *Latin Grammar*, and *Grammatica Latina* by Philipp Melanchthon were used as basic aids in teaching. Furthermore, as in all Humanist-style schools in Europe, the Revalian pupils studied the *Fables* of Aesop, Erasmus's *De civilitate morum puerilium*, *Colloquia familiaria*, and so on. Although authors such as Terence, Plautus, and Virgil are not mentioned in the memorandum, their books were used, as verified in the book-lists of the probate inventories. Leo also emphasized the impact of the evangelical church regulations by Johannes Bugenhagen and Hermann Bonnus in the daily life of the Reval community.

Leo's second memorandum, composed in German before 1549, has remained outside of scholarly interest. Leo complained about the new Latin School in Reval, established by the notary Caspar Engel and probably supported by Hermann Gronau. What irritated Leo was the disclaimer of Christian services and ceremonies in this school. He quoted a Latin citation from the Spanish humanist Juan Luis Vives to justify his critique of Engel's school. Besides defending his own position, he pointed out that Joachim Walter first established the new school in Reval. By saying this, Leo wanted to convince the members of the Reval City Council that the school under his leadership was a respectful Christian Latin School (*ordentliche Christlike Latinssche Schole*), just as in all German cities. Marcus Leo, the eloquent headmaster, probably died of plague in 1549. Then *magister artium* Nicolaus Tegelman of Rostock received a vocation to become the new *Rector* of Reval Latin School. It can be concluded that, with the arrival of Tegelman, the innovation in schooling in Reval became irreversible, which enabled it to endure the hardships of the Livonian War.

Veluti academiae Livonicae principium futurum: kõrgkooli rajamise plaanid Liivimaal enne Rootsi aega¹

Kristi Viiding

Käesoleva artikli eesmärk on juhtida tähelepanu ühele algatusle hakata juba enne Rootsi aega 16. sajandi lõpukümnendil andma Liivimaal kõrgemat haridust, mis varasemates haridusvaldkonna ülevaadetes ei ole tähelepanu pälvinud.² Senised Eesti kõrgema hariduse käsitlevad lähtuvad valdavalt *a priori* Eesti ala praegustest piiridest, mitte ajaloolisest Eesti- ja Liivimaa haldusjaotusest ega omavalitsuslikust jagunemisest Eesti- ja Liivimaa rüütelkonnaks. Ajajärgul Vana-Liivimaa lagunemisest 16. sajandi keskpaigas kuni 1918. aastani, mil praegune Eesti ala

¹ „Justkui Liivimaa akadeemia tulevane algus” (lad k). Artikkel toetub Eesti Teadusagentuuri rahastatud projekti PUT1030 (2016–2019), Saksa Akadeemilise Välisvahetuse DAAD uurimistoe raames 2020. aastal Wolfenbüttelis (Herzog August Bibliothek) ning Poola Rahvusliku Teadlasvahetuse Agentuuri NAWA ULAM-programmi toetusel 2021. aastal Varssavis kogutud materjalidele. Täna Katre Kajut (Eesti Rahvusarhiiv) ja anonüümset retsensenti asjalike täienduste eest.

² Georg von Rauch. Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690–1710. Essen: Essener Verlaganstalt, 1943; Helmut Piirimäe. Tartu Ülikooli ajalugu I. 1632–1798. Tallinn: Valgus, 1982, lk 22–42; Arvo Tering. Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu), 1632–1710. (Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensium, 5.) Tallinn: Valgus, 1984, lk 5–127; Endel Laul. Eesti kooli ajalugu I. Tallinn: Valgus, 1989, lk 70–107; Ilmar Talve. Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvumiseni. Tartu: Ilmamaa, 2004, lk 141–152; Toomas Hiio, Helmut Piirimäe. Universitas Tartuensium 1632–2007. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007, lk 20–29; Arvo Tering. Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2008; Jānis Krēsliņš. Creating new memories: tools and strategies for the newly founded frontier university. – Ajalooline Ajakiri. The Estonian Historical Journal. 3/4 (2010). The University of Tartu in the early modern academic world. Tartu ülikool varauusaja akadeemilises maailmas. Erinumbri toim Pärtel Piirimäe, Lea Leppik. Tartu, 2010, lk 263–280; Enn Tarvel. Lõuna-Eesti Poola-Leedu valdused 1561–1625. – Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhja-sõjani. Toim Enn Küng, Marten Seppel. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2013, lk 161–163; Aivar Põldvee. Vaimuelu Rootsi ajal: Haridusolud. – Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhja-sõjani. Toim Enn Küng, Marten Seppel. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2013, lk 395–414. Läti historiograafias, sh haridusajaloo käsitlest pole seda episoodi seni käsitletud, vt uusimat läti keelset Läti ala ajalugu mitmeköitelises ja rohkem kui 2500-leheküljelises akadeemilises Läti ajaloos Latvieši un Latvija. Vol. I–VI. Riga: Latvijas Zinātņu Akadēmija, 2013, autoriteks Aīda Krūze, Aīda Zigmunde, Izglītības un pedagogiskās domas attīstība Latvijā. (The development of education and pedagogical ideas in Latvia). – Latvieši un Latvija. IV sējums. Latvijas kultūra, izglītība, zinātne. Red. Viktors Hausmanis, Maija Kūle. Riga, 2013, lk 90–119; see puudub ka viimatises kaheköitelises ja rohkem kui 1700-leheküljelises ingliskeelses ülevaate teoses Latvia and Latvians. A collection of scholarly articles. Vol. I–II. Riga: Latvijas Zinātņu Akadēmija, 2018.

jagunes Eesti- ja Liivimaa provintsiks, tingivad just halduspiirid vajaduse vaa-
delda Liivimaad tervikuna ehk praegusel Lõuna-Eesti alal toimunud koos prae-
gusel Põhja-Läti alal toimunuga, s.t Tartus toimunud esmajoones Riia ja Pärnu
hariduselu kontekstis ja alles seejärel konkurents Tallinna või Narvaga. Sama
eksitavad on Tartu kui omaette suletud haridussüsteemi käsitlused.³

Artikli tarbeks kasutatud arhiivmaterjalides peegelduv vaatenurk vara-
uusaegsetele Liivimaa oludele peaks andma ühe võimaluse mõista, miks suhtus
enamik Eesti- ja eriti Liivimaa aadlist 1632. aastal provintsilinna Tartusse rajatud
Liivimaa esimesse ülikooli tõrjuvalt – oli see nende väidetav huvipuudus või ka
ajalooliselt kujunenud umbusk akadeemilise hariduse vastu, kui nad ometi suun-
dusid õppima mujale Euroopasse?⁴ Samuti peaksid ilmnema Riia linnakodanike
tõrjuva suhtumise põhjused Tartu *alma mater*'isse oma poegade õpingukohana
17. sajandi esimesel poolel⁵ ning see, miks liivimaalased ei aktsepteeritud
Academia Gustaviana't Rootsi võimude püüdlustele vaatamata 17. sajandil sinise
Landesuniversität'ina (nagu see oli tüüpiline Saksa alade luterlikele ülikoolidele),
vaid see jäi Rootsi mitteaadlikele odavate õppekuludega provintsiülikooliks,⁶
mille taasavamiseks ei tehtud pärast Rootsi võimu lahkumist ja Põhjasõja möö-
dumist ligi sajandi jooksul tõsisemaid katseid.⁷

³ Nii Piirimäe 1982, lk 32–37 kui ka Laul 1989, lk 83 mainivad küll paari 16. sajandi algupoole
Vana-Liivimaa kõrgema hariduse alast initsiatiivi, kuid *Academia Gustaviana* rajamisajandi seovad
nad üksnes vastandumisega Tartus tegutsenud jesuiitidele. Küll on Piirimäe esitanud põhjaliku
ülevaate mitme linna konkurentsist Tartu Akadeemia taasavamisel 1670-ndatest aastatest alates
(Piirimäe 1982, lk 72–77).

⁴ Vt nt Piirimäe 1982, lk 66, 94–95; Talve 2004, lk 147; Tering 2008, lk 574 jm. Tering 2008,
lk 69 juhib lisaks tähelepanu, et enamik *Academia Gustaviana*'sse immatrikuleerunud Balti aadlikke
sisuliselt siin ei õppinud.

⁵ Tering 1984, lk 29–32 rõhutab, et liivimaalaste ja eriti riialaste Tartu akadeemia vaenuliku
suhtumise põhjuseid tuleb eraldi uurida, kuid oletab, et selles peegeldub riialaste negatiivne
hoiak Rootsi riigivõimu tervikuna; Riia kui metropoli põlgus provintsilinna Tartu suhtes, aga ka
rivaalitsemine Liivimaa superintendendi Hermann Samsoni ja Tartu akadeemia professorite vahel.
Ka Zanders 2000, lk 285 rõhutab, et 1632–1656 õppis Tartu ülikoolis ainult 27 riialast, mis on vaid
9% üliõpilaste koguarvust, ehkki Tartu oli Riiale geograafiliselt lähim ülikool. Zanders peab Riia
17. sajandil nii mere kui maa poolt sõjaliselt ohustatumaks linnaks kui Tartut, lisaks olla Tartus
olnud Rootsi kultuuritraditsioonid 1632. aastaks sügavamalt juurdunud kui Riias, kuna Põhja-Eesti
oli Rootsi võimu all alates 1561. aastast. [Tegelikult läks Riia Rootsi alluvusse juba 1621, samas
kui Tartu alles 1625. aastal. – K.V.] Kuni 1642. aastani oli Liivimaa kindralkuberner resident ja
õuekohus samuti Tartus. Lõppeks tundus Tartu ülikool riialaste ja liivimaalaste jaoks liiga rootslaslik
nii õpetajate kui ka õpilaste osas, aga ka liiga plebeilik (Ojars Zanders. Senās Rīgas grāmatniecība
un Kultūra Hanzas pilsētā kopsakarā (13.–17.gs). Rīga: Zinātne, 2000, lk 285).

⁶ Vrd Piirimäe 1982, lk 96, aluseks von Rauch 1943, lk 88: „Baltimaade aadlinoormeeste
suhtumise Tartu Ülikooli määras konflikt Rootsi absolutistliku kuningavõimu ja Liivimaa aadli
vahel. Viimase arvates polnud Tartu ülikool „selle maa kõrgkool”, vaid „riigi ülikool.”” Määratlust
„provintsiülikool” kasutab nt Talve 2004, lk 146, määratlust „inkorporeerimisasutus” Põldvee 2013,
lk 396. Tartusse rajatud institutsiooni kui administratiiv- ja riigiasutuse kohta, mille esmane ülesanne
oli territooriumi hõlvamine, mitte hariduse andmine, vt Krēsliņš 2010, lk 270–271.

⁷ Tering 2018, lk 36.

Artikli esmaajendiks oli arhiivileid Riias Läti Riiklikus Ajalooarhiivis:
Riia sündiku ja Poola kuninga sekretäri David Hilcheni (1561–1610) 1599. aastal
peetud kõne Riia toomkooli vastseks inspektoriks valitud Helmstedti professori
ja üle-euroopalise kuulsusega humanistliku luuletaja Salomon Frenzel von
Friedenthali (1561–1600) saabumise puhul Riiga. Tervituskõne kontekstuali-
seerimiseks ja analüüsiks kasutan eeskätt David Hilcheni 764 kirjast koosnevat
korrespondentsi (1577–1610), tema kohtutoimikute materjale ning muid 16. ja
17. sajandi vahetuse Riia ja Poola alasid puudutavaid allikmaterjale ja -trükiseid.

Riia rae haridusreformid 1590-ndatel aastatel

Üheks osaks Riia kiirest moderniseerumisprotsessist aastail 1585–1600 oli Riia
toomkooli üleminek humanistlikule õpetamissüsteemile 1594. aastal kehtestatud
uue viieklassilise õppeplaani alusel (*gymnasium illustre*).⁸ Selle haridusuuenduse
ideoloogiline ja korralduslik külg on jäädvustatud 1597. aastal tollases Liivimaa
pealinnas trükitud mahukas kogumikus „Orationes tres...”⁹ Kogumiku tiitelhel
leiduvast kolmest kaasaegsest on haridusuuenduse ideoloogina olulisim tollane
Riia sündik ja skolarh¹⁰ David Hilchen, praktilise elluvijana Riia toomkooli
direktor (tollase nimega inspektor) Johannes Rivius Noorem (1528–1596) ning
poliitilise toetajana teine tollane Riia skolarh, linnusekrahv ja bürgermeister
Nicolaus (Claes) Eck(e) (1541–1623). 1594. aasta humanistliku haridusuuenduse
sisulistest nüanssidest on ilmunud värskeid kirjutisi, mistõttu need põhjalikku
tutvustamist ei vaja.¹¹ Oluline on siiski esile tuua kaht detaili. Esiteks ei taotletud
uuendatud koolile uusi privileege ei Poola kuningalt ega ka Liivimaa vaimulikult

⁸ Vrd Tallinna toomkooliga, kus 17. sajandil jõuti kolmeklassilise ja alles 1729. aastal viieklas-
silise õppeplaanini (Aivar Põldvee. Toomkool Rootsi ajal. – Kaheksanda sajandi lävepakul. Tal-
linna toomkool 1319–2019. Tallinn: Tallinna Toomkool SA, 2019, lk 58; Aira Vösa. Toomkool
1710–1819. – Samas, lk 78).

⁹ Orationes tres: E quibus duae honoratissima dignitate, tum sapientia et virtute ornatissimorum
D.D. Scholarcharum, Nicolai Ekii, Proconsulis: et Davidis Hilchen Syndici. Tertia Ioannis Rivii,
cum solenni et publico ritu produceretur, ad demandatam sibi ab Amplissimo Senatu Inspectionem
Scholasticam Ineundam. Habita in restitutione seu instauratione Scholae Rigensis XV. CLS. VILS.
Adiuncta sunt iisdem: primum, publicae doctrinae series, tabellis expressa: inque curias V. distributa.
Deinde, docendi in singulis curiis, praescripta ratio et demonstratum iter, quod utiliter Praeceptores
hujus Ludi sequerentur: cum in tradendis artibus: tum in tractando et interpretando omni genere,
utriusque linguae, Autorum. Rigae: Mollyn, 1594.

¹⁰ Skolarh ehk koolihärra oli rae liige, kes vastutas linna koolikorralduse eest: kutsus ja nimetas
koolipersonali, teostas järelevalvet jne.

¹¹ Martin Klöcker. Sturm in Riga. Einflüsse Johannes Sturms auf das altlivländische Bildungswesen.
– Matthieu Arnold. Johannes Sturm (1507–1589). Rhetor, Pädagoge und Diplomat. (Spätmittelalter,
Humanismus, Reformation, 46.) Tübingen: Mohr Siebek, 2009, lk 321–366; 2013 tõlge eesti keelde:
Sturm Riias. Johannes Sturmi mõju Vana-Liivimaa hariduskorraldusele. – Kroonikast kantaadini.
Muusade kunstid kesk- ja varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal. Koost Katre Kaju. (Eesti Ajalooarhiivi
Toimetised = Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae; 27.) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv,
2013, lk 137–158; Kristi Viiding. Humanistlikud programmitekstid varauusaegsel Eesti- ja Liivi-
maal. – Samas, lk 159–206.

võimult ning kooli omanikuks jäi 1594. aastal endiselt Riia linn. Ümberkorraldustega ei püütud muuta õppeasutuse nime gümnaasiumiks ega akadeemiaks: ladina-keelsetes allikates esineb endiselt *schola nostra* ja *ludi Rigenses*,¹² ehkki võeti üle akadeemiliste gümnaasiumide õppekavad, mida Riia ja Liivimaa noormehed varem välismaistes gümnaasiumides ja akadeemiates olid omandanud. Nii rõhutas Johannes Rivius 1594. aastal pidulikult aktusel:

„Ent /.../ teie kõrgeaulised isandad on ammu ajast vaeva näinud ning näevad siiani, et haritud noormehed saaksid lihvitud hädavajalike ja õilsate teadmistega, mida tuleks lisada selliste **gümnaasiumide** juures (*ad ea gymnasia*), mida nimetatakse muistse platoonikute ja peripateetikute rajatise järgi **akadeemiaks** (*Academiae nominantur*) ja mis on justkui hariduse ja tarkuse rikkalikud kaubitsemispaigad; ja nõnda asusid need noormehed teie sissetulekute moodustatud stipendiumidega varustatult teele välismaale, nõnda et igaüks valis kindla plaani ja nõu järgi hariduse või elukutse, pühendudes siis teie autoriteedi ja arukuse otsusel, arvamusel ja tahtel kas õigusteadusele, arstiteadusele või mõnele muule auväärsele alale.”¹³

Sellele sekundeeris programmi sissejuhatavas tekstis David Hilchen:

„Nende [Riia toomkooli varasemate õpilaste – *K.V.*] ülirohke vaeva viljaks oli, et nad said õigusega ja oma saatjaskonnaga varustatult teele asuda **akadeemiasse**, mis on justkui rikkalikemad teadmiste kauplemiskohad, selleks et ettevõetud haridustee seal edukalt lõpetada. Kuid käesolev õppekava näitab piisavalt, et sedasama saab teha ka meie koolis, nii et õpilased jõuavad väljapaistva kiituse ja auni.”¹⁴

Teiseks: nagu mõned muudki Riia ja Liivimaa moderniseerumise komponendid (trükikoja rajamine 1588. aasta kevadel, linnaraamatukogu uuendamine ning uus kirikuseadus samal aastal) toimus ka gümnaasiumihariduse uuendamine tihedas konkurentsiolukorras – jõudmaks ette või tõrjumaks Liivimaal tegutsevate jesuiitide sama eesmärgiga ettevõtmisi. Riialastel ja liivimaalastel polnud meelest läinud Poola kuninga Stephan Bathory Riia-visiidi ajal 1582. aastal välja öeldud plaan rajada Riiga jesuiitide kõrgem õppeasutus ehk akadeemia, mis ei teostunud Bathory valitsusajal üksnes Riia rae ja gildide protestide tõttu.¹⁵ Bathoryle järgnenud jesuiidisõbraliku kuninga Sigismund III ajal kardeti 1582. aasta plaani paratamatut elluviimist.

¹² „meie kool”, „Riia kool”, vt *Orationes tres*, 1594, passim.

¹³ Samas, A3v.

¹⁴ Samas, I4r.

¹⁵ Mainitud korduvalt, koguni rahvakirjanduslike väljaanneteni välja, nt Harald C. Pitsahl. Poola aeg Eestis ja Poola-Rootsi sõda (1600–1629 a.). Võitlus Eesti ranniku pärast Poola, Rootsi ja Vene vahel 16. sajandi lõpul. Tallinn: Nauding, 1930.

Varasemates analüüsides on Riia haridusreformi kulminatsiooniks, aga ühtlasi ka lõppsihiks peetudki 1594. aastat ja toomkooli üleviimist viieklassilise gümnaasiumi õppeprogrammile. Selle õnnestunuks kiidetud reformiga oleks haridusreformid Riias mõneks ajaks justkui lõppenud ja enne 1608. aasta Hermann Samsoni ametisse astumist poleks miskit olulist toimunudki. Ometi jätkusid ka pärast 1594. aastat haridusteemalised konfliktid nii jesuiitide ja luterlaste kui ka linnakodanike ja aadli vahel ning raad püüdis neile lahendust leida.

1596.–1597. aastal põhjustas protestantliku ja jesuiitliku hariduse kokkupõrge Liivimaal ja ümbruskonnas uue, lausa rahvusvahelist mõõtu konflikti, nagu näitavad kaks vastaspooltel avaldatud trükist. Georg Mylius (1548–1627), Jena ülikooli teoloogiaprofessor,¹⁶ avaldas esmalt Leipzgis raamatukese „Christlicher Sendbriefe an die Evangelische Christen in Liffland, Poln, Preussen, Littaw, Churland vnnd andern angrentzenden Provintzen, dass sie ihre Kinder in der Jesuiter Schulen, Collegia vnd Seminarien zuschicken, beyhöchster ihrer selbstnen haben sollen” („Kristlik läkitus evangeelsetele kristlastele Liivimaal, Poolas, Preisimaal, Leedus, Kuramaal ja teistes piirnevates provintsides, kuna nad saadavad oma lapsed jesuiitide koolidesse, kolleegiumidesse ja seminaridesse, selle asemel et neid ise rajada”), milles kutsus üles protestantidest perekondi rajama oma koole, sest kirik ja kool olevat tihedalt seotud ning jesuiitide koolid meelitavat lapsi üksnes katoliku kirikusse. Jesuiitide kooli rajamine mis tahes linna kulutavat sama palju raha kui kuus-seitse tavalist linnakooli.¹⁷ Myliuse proosapamfletile reageeris energiliselt Võnnu (läti Cēsis, saksa Wenden) katoliiklik arhidiakon Johann Tecnon¹⁸ veidi mahukama teosega „Beantwortunge, Des offenen, lästerlichen, vndt mit der warheit vnversiegelten Sendtbriefs, welchen einer genandt Doctor Georgius Mylius Professor zu Jhena, an die auff seine weise Euangelischen in Polen, Preussen, Littawen, Churlandt, vndt andern angrentzenden Provintzen Anno M.D.XCVI durch vngenannte botten, vberschicket, hefftig anhaltende, das sie ihre Kinder, in der Jesuiter Schulen, Collegia vndt Seminaria nicht schicken solten” („Vastus avalikule, jumalat teotavale ja tõde varjavale läkitusele, mille üks niinimetatud doktor Georg Mylius, Jena professor, saatis arvutute saadikute kaudu Poola, Preisimaa, Leedu, Kuramaa ja teiste lähikonna provintside evangeeliumiusulistele 1596. aastal, selleks et nood oma lapsi ei saadaks jesuiitide

¹⁶ Georg Mylius oli saksa evangeelne teoloog. Omandanud 1566–1571 hariduse Tübingeni, Marburgi ja Straßburgi õppeasutustes, doktoreerus ta 1576. aastal. Algul jutlustaja Augsburgis, seejärel Ulmis, 1585–1589 teoloogiaprofessor Wittenbergis, 1589–1601 Jenas, 1601–1607 taas Wittenbergis. Alates 1601. aastast ka Saksimaa kindralsuperintendent. Oli vähemalt kuni 1607. aastani David Hilcheniga kirjavahetuses.

¹⁷ Mylius 1597, fol. A2r.

¹⁸ Tecnon ise oli promoveerunud mõlema õiguse doktoriks – sellisena esitleb ta end ka käesoleva trükise eessõnas. Ühtlasi oli ta 1568. aasta 8. mail saanud Viinis keiser Maximilian II tunnustusena keiserlikult kroonitud poeediks (John L. Flood. Poets Laureate in the Holy Roman Empire. A Bibliographical Handbook. Vol. 4. Berlin, New York: De Gruyter, 2006, lk 2068–2069).

koolidesse, kolleegiumidesse ja seminaridesse”).¹⁹ Selles analüüsib ja lükkab ta pilkav-dotseerival toonil ümber Myliuse väited. Kirjutise alguses paljastab Tecnon Myliuse väidetavalt tegeliku plaani – teha endale reklaami kui võimalikule Riia ja Liivimaa evangeelse kirikuelu juhile (superintendendile) ja Riia kooli teoloogiaõppejõule, et niimoodi pesta puhtaks oma varasem kahtlane renomee.²⁰ Kuna 1594. aasta Riia humanistliku gümnaasiumi õppeplaanis teoloogia-professori ametikohta ette nähtud ei olnud, siis viitab Tecnoni pilge asjaolule, et Riia humanistlikku toomkooli plaaniti 1596. aasta teisel poolel laiendada.

Jesuiitide kahtlustele vaatamata ei tulnud Mylius Riiga. Myliuse loobumine oli Hilcheni kui Riia kooli skolarhi ja sündiku jaoks pettumus, ent ta tegi Riia raele sellest hoolimata ettepaneku Myliusele rae austusavaldused läkitada.²¹ Ühtlasi saatis David Hilchen rae nimel järgmised kutsed Riiga tööle asumiseks ja seekord kahele veidi nooremale Saksa ülikooli professorile: teoloog Christoph Pelargusele Oderi-äärses Frankfurdis²² ning eetikaprofessor Salomon Frenzel von Friedenthalile Helmstedti ülikoolis.²³ Mõlemad kutsutud olid valmis Liivimaale tulema, kuid Pelargus ei saanud oma kuurvürstilt lahkumisluba ega jõudnudki Liivimaale.

¹⁹ Avaldatud vastavalt Leipzig: Camberg ning Bruntrut: Donat Richtzenhan. Tecnon on oma eessõna dateerinud 1. novembriga 1596, mis lubab konflikti algusaja dateerida 1596. aastasse.

²⁰ Tecnon 1597, fols. A4v–Br. Myliuse halb renomee seostus jesuiitide jaoks Myliuse pastori- ja superintendendiajaga Augsburgis 1572–1584, mil ta pidas sealsete konfessionaalsete vastuolude tõttu ridamisi poleemilisi jutlusi, milles nuhtles ka jesuiite, ja oli sunnitud lõpuks sealsete kalendri-rahutuste tõttu linnast lahkuma. Vt Kenneth Appold. Der Fall Georg Mylius. – Irene Dingel, Günther Wartenberg (Hrsg.) Die Theologische Fakultät Wittenberg 1502 bis 1602: Beiträge zur 500. Wiederkehr des Gründungsjahres des Leucorea. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2002, lk 155–172.

²¹ Gerhard Kleeberg. Die polnische Gegenreformation in Livland. (Schriften des Vereins der Gegenreformation, 152.) Leipzig: M. Heinsius Nachfolger, 1931, lk 93.

²² Christoph Pelargus (Storch, 1565–1633) oli pärast stuudiumit Breslau (Wrocław) gümnaasiumis ja Oderi-äärses Frankfurdi ülikoolis saanud Frankfurdis magistri- (1584) ja doktorikraadi (1589) ning töötas seal esialgu filosoofia teaduskonna assessorina, alates 1586. aastast professorina, 1591. aastast teoloogiaprofessorina ning 1595. aastast ühtlasi Brandenburgi kindralsuperintendendina. David Hilchen külastas teda Frankfurdis oma Saksamaa reisi ajal 1595. aasta lõpukuudel; 1606. aasta novembris külastas Pelargus Hilchenit Meseritzis (Międzyrzecz). Säilinud on David Hilcheni kirjad Pelargusele aastaist 1603–1607. Lühidalt on Pelarguse Riiga kutsumist puudutanud Kleeberg 1931, lk 93–95.

²³ Salomon Frenzel von Friedenthal (1561–1600) pärines Sileesiast Breslaust (Wrocławist), õppis Heidelbergi, Tübingeni, Straßburgi ja Ingolstadt ülikoolides 1582–1585, osales Austria ertshertsog Maximiliani sõjaväeteenistuses, sõdides mh ka Poola kuninga Sigismund III vastu, seejärel Prahas keiser Rudolf II õukonnas, 1594–1599 Helmstedti ülikooli eetikaprofessor. Professuuri Helmstedtis saatsid kolleegide pidevad etteheited bakalaureusest kõrgema akadeemilise kraadi puudumise pärast (vt Robert Seidel. Frenzel, Salomon. – Frühe Neuzeit in Deutschland 1520–1620. Literatur-wissenschaftliches Verfasserlexikon Bd. 2. Berlin, New York: De Gruyter, 2012, lk 440–449).

Frenzel saabus Riiga 1599. aasta septembris ja sel puhul pidas David Hilchen ladinakeelse kõne (vt lisa).²⁴ Varauusajal mõjuka hilisantiikse Menander Rhetori käsiraamatu „Peri Epideiktikon” (Περὶ Ἐπιδεικτικῶν) juhiseid järgides oli kõne esimene osa (I.1–6) üles ehitatud tunnete vastandusele (kurbus eelmise rektori surma pärast vastandatuna uue rektori saabumise rõõmule).²⁵ Kõne põhiosa (II.1–VIII.7) alguses tänas Hilchen traditsiooniliselt Riia linna targa küllakutse eest, ülistas Frenzeli päritolu, tegusid ja voorusi ning seadis uuele koolijuhile kolm ülesannet. Ülesannete formuleeringud nagu ka epiloogi (IX.1–5) kohandas Hilchen täiesti Liivimaa oludega. Kui Hilchen kõne algul lühidalt eelmist silmapaistvat koolijuhti Riviust mälestas ning kolleegide ja õpilaste leinakõnede ja -luuletuste puudumist kritiseeris (mujal Saksa kultuuriruumis olnuks sellised luuletused tollal tavalised), siis väljendus selles eeskätt tema rahulolematuse Riia toomkooli pedagoogidega, et nood kahe aasta tagust humanistlikku õppeprogrammi eirasid. Veelgi rahulolematum, et mitte öelda irooniline oli Hilchen kõne kolmandas osas: seades Frenzeli esimeseks ülesandeks pedagoogide ja õpilaste seas kord majja lüüa (IV.1), kasutas ta suulises esituses seniste õpetajate kohta neutraalset sõna *paedagogi*, aga vahetas selle käsikirja trükiks ettevalmistamisel teise, samuti kreeka päritolu sõna *hypodidascoli* vastu. Antiikaja ladinakeelses kirjanduses oli seda sõna kasutanud üksnes Cicero ja nimelt abiõpetajate kohta, reastades *hypodidasculus*’e eri tüüpi õpetajate reas retoorika-, filosoofia- ja keeleõpetajate seas viimasele kohale („Kirjad lähedastele” 9,18,4). 16. sajandil oli see Euroopa humanistide seas saanud pilkava varjundiga moesõnaks harimatute õpetajate kohta.²⁶

Myliuse, Pelarguse ja Frenzeli Riiga kutsumine näitab, et Hilchen soovis alates 1596. aastast Riia õppeasutusse õpetama üksnes professorikutsega ja varasema professuurikogemusega mehi. See oli põhimõtteline muutus võrreldes varasema praktikaga. Senine juht Johannes Rivius oli enne Riiga saabumist olnud Saksamaal Zeitzi linnakooli ja Hamburgi gümnaasiumi juht ning ligi kümme aastat koduõpetaja Kuramaa hertsog Gotthardi õukonnas, kuid ülikoolis

²⁴ Kõne ainus teadaolev käsikirjaline eksemplar asub Riias Läti Riiklikus Ajalooarhiivis David Hilcheni kohtutoimikus: Ander teil der Acten In Sachen belangende Einem Erbaru Radt der Stadt Rigae und Doctorem Jacobum Godemannum Syndicum an einen Wegen und wieder David Hilken /.../ (LVVA 673-1-344b, lk 254–267). Tegemist on kantseleiametniku kalligraafilises käekirjas kirjutatud puhtandiga, mille lehekülgede allservadesse on märgitud varauusaegsetele trükistele omased *custos*’ed (praktika, mida ei leia ühegi teise Hilcheni käsikirjalise kõne eksemplari puhul, mistõttu on tõenäoline, et Hilchen plaanis lasta kõne trüki avaldada). Teise, ilmsesti Hilcheni enda käekirjaga on käsikirja tehtud mõningaid parandusi ning käsikirja viimase lehe tagaküljel leidub märkus „Oratio mea Introductione Domini Frenclij” („minu kõne isand Frenzeli ametisseastumisel”).

²⁵ Menander Rhetor. Edited with translation and commentary Donald Andrew Russell, Nigel Guy Wilson. Oxford: University Press, 1981, II,3,378–383.

²⁶ Nt Johann Ramming. *Hypodidasculus*. – Neulateinische Wortliste. Ein Wörterbuch des Lateinischen von Petrarca bis 1700. URL: www.neulatein.de/words/3/002407.htm (5.3.2021).

professorina töötamise kogemust tal polnud.²⁷ Pärast teda hakkas Hilchen Riia jaoks otsima haridusorganisatoorsete võimetega meeste asemele professori renomee ja kogemustega mehi.²⁸

Teine Hilcheni 1599. aasta kõnest peegelduv õppekavoline muudatus võrreldes 1594. aasta programmiga on see, et lisaks gümnaasiumiprogrammis leiduvatele keeleõppele, luule- ja kõnekunstile plaanis ta alustada õigus- ja poliitikateaduste alast õpet (Lisa VII.3–6). Uuendus lähtus ideest hakata Riia linnakodanike lapsi õpetama üheskoos Liivimaa aadlinoorukitega, et esiteks tugevdada sel viisil evangeelse usutunnistusega õppeasutuse majanduslikku kandepinda, teiseks pakkuda aadlinoorukeile tulevaseks riigijuhtimiseks kõige olulisemaid teadmisi ning kokkuvõttes lahendada niimoodi linnakodanike ja aadli vastuolu ning tegutseda üheskoos jesuiitide vastu. Muidugi olevat Liivimaa aadli seas varemgi leidunud üksikuid haridussõbralikke perekondi, kelle lapsed olid õppinud Riia toomkoolis (nt Tiesenhuseid, Grothusenid, Sturtzid või Schenkingid), kuid suur osa kohalikust aadlist pidas sel ajal suursugust päritolu ainupiiisavaks, et Liivimaa Rüütelkonna pädevusse kuuluvaid ülesandeid lahendada. Aadli läbisaamine linnadega oli Hilcheni väitel halb, kardeti vastastikku kaotada oma privileege, aadelkond käitus linnas viibides üleolevalt ja karistamatult, ehkki oli linnadest nii mõnigi kord abi saanud (Lisa V.1–VI.6).

Aadli skepsise murdmiseks Riia toomkoolis pakutava suhtes oli just Frenzel Riia õppeasutuse uusi muutusi rakendava juhina Hilcheni meelest ideaalne: ühelt poolt oli Frenzel haritud (keiserlikult kroonitud poeet ja Helmstedti ülikooli professor), teisalt kuulus aadli hulka (nobiliteerunud 1589), olles nii sõjaliselt kogenud kui ka keiser Rudolf II õukonnas Prahas diplomaatiliselt lihvitud. Frenzel pidi isikliku eeskujuga tõestama, et tõeline privileegeritus tähendab oma ülemääraste soovide taltsutamist seaduste abil ning rõõmustamist ühiskonnale kasu toovate kohustuste üle. Teostamiseks Cicero juhtmõtet tõelise vabaduse ja seadustele kuuletumise tihedast seosest ning jõudmaks Hilcheni kiidetud Euroopa aadli seaduskuulekuse ja diplomaatilise sõnaosavuseni, tuli Riia koolis aadlikele õiguse ja diplomaatia alused esmalt selgeks õpetada. Sellela ei olnud Hilcheni arvates võimalik tagada Liivimaa poliitilist ja sõjalist julgeolekut (VII.1–2). Riia kooli seisukohast tähendas see õigusõppe alustamist.

Ehkki Hilcheni kolmas ülesanne uuele rektorile oli usuleigete või hoopiski katoliikluse juurde naasnute tagasikutsumine luterluse juurde, ei sisaldanud see eraldi teoloogiastuudiumi asutamist (VIII.1–7). Samuti ei ole Frenzeli saabumise puhul peetud kõnes kordagi juttu meditsiiniõppest, nii et klassikalise nelja teaduskonnaga *universitas*’e asemel plaanis Hilchen 1599. aasta Riias keskenduda peamiselt kahele valdkonnale – filosoofiale selle tollaste alldistsipliinidega (retoorika, poeetika, eetika, ajalugu, poliitika jt) ning õigusteadusele.²⁹ Seega oli sihikul samalaadne sujuv üleminek humanistliku gümnaasiumi (*gymnasium illustre*) programmilt kõrgemaks akadeemiliseks õppeasutuseks, nagu see oli toimunud 1566. aastal Straßburgis, kuid ilma laiendatud õppeasutusele uusi privileege taotlemata.

Hilcheni koolireformi mitmeastmelisuse toomkoolist gümnaasiumiks ja gümnaasiumist akadeemiaks jäädvustas tollase Euroopa jaoks kõige selgemalt Rostocki ja alates 1590. aastast Helmstedti ülikooli kreeka keele, praktilise filosoofia ja retoorika professor Johannes Caselius (1533–1613)³⁰ ühes 1604. aastal trükitud avaldatud haridustemaalises kirjas, mille ta adresseeris Hilcheni vanemale pojale:

„Oli ju üliarukas Riia raad selle [haridus]mure meie mäletamist mööda juba varem isalikult enda kanda võtnud ja seda ainulaadse hoolega kandnud, saates algul sealsete kodanike poegi meie akadeemiasse – tundsin neist paljusid, olles ise neile mõnelegi eestseisjaks; siiski rajati alles tema [s.t David Hilcheni] juhtimisel

²⁹ Ka Vilniuse ülikool töötas rajamisest 1579. aastal kuni 17. sajandi keskpaigani ainult kahe (filosoofia ja teoloogia) teaduskonnaga (Valentina Lepri. Knowledge Transfer and the Early Modern University: Statecraft and Philosophy at the Akademia Zamojska (1595–1627). Leiden, Boston: Brill, 2019, lk 2).

³⁰ Caselius oli Hilchenite peretuttav: tema juures elas Hilcheni vanem vend Johannes Rostockis õppides neli aastat ning Caseliuse käest küsis Hilcheni isa nõu ka Davidi haridustee kujundamisel. Sümbolseks on Hilcheni korrespondentsi hulgas varaseim säilinud kiri 1577. aastast just Caseliusele, milles too soovib tollal 15-aastaselt Hilchenil hoolikalt valida, millise filosoofiateaduskonna professori juures oma ülikooliõpinguid alustada (Johannes Caselius David Hilchenile (Heliconiusele) 11. jaanuaril 1577; käsikirjaline autograaf Wolfenbüttelis: Herzog August Bibliothek Cod. Guelf. 846 Helmst. Iohannis Caselii epistolae ad amicos de anno 1577, fols. 17v–18r. Davidj Heliconio. III Id[ibus] Jan[uarii] 1577 Rostochio). Caselius ise jäi Hilcheni haridusalaseks nõuandjaks siiski peamiselt individuaalse haridustee kujundamisel: kõige põhjalikumalt nõustas ta Hilcheni vanemat poega, lähemalt arutas Hilcheniga teiste Liivimaalt ja Poola aladelt Saksamaale õppima suundunud noormeeste juhtumeid. Soovitusi Sturmii pedagoogika kasutamiseks Hilchen Caseliusele ei saanud. Küll aga võttis Hilchen Caseliusele üle nõustamiskspertiiside kirjutamis- ja avaldamispraktika personaalsete haridusteede kujundamiseks – tuntuim on 1592. aastal Riias kohaliku patriitsi pojale Theodor Rigemannile (1571–1605) avaldatud programmttekst tolle ülikooliõpinguteks Leipzigi (David Hilchen. Ad Theodorum Rigemannum, elegantis ingenii iuvenem Epistola. Qua ratio studendi Philosophiae et cuicumque alteri facultati demonstratur. Rigae: Mollyn, 1592). Caseliuse ja Hilcheni kirjavahetus kestis 33 aastat kuni Hilcheni surmani 1610; säilinud korrespondentsi retoorika kohta vt Kristi Viiding. Rhetorical strategies in the correspondence of Johannes Caselius to the Livonian humanist David Hilchen. – Acta Comeniana. International Review of Comenius Studies and Early Modern Intellectual History. Internationale Revue für Studien über J. A. Comenius und Ideengeschichte der Frühen Neuzeit 33/LVII, 2019, lk 27–45.

²⁷ Vanemates biograafilistes entsüklopeedias (nt Georg Müller. „Rivius, Johann”. – Allgemeine Deutsche Biographie 28 (1889), lk 713) leiduv viide filosoofiaprofessuurile Leipzigi ülikoolis enne 1584. aastat pole uuemates uurimustes kinnitust leidnud, vt Catalogus professorum lipsiensium (<https://research.uni-leipzig.de/catalogus-professorum-lipsiensium/>, 7.3.2021).

²⁸ Hiljem rakendas Tartus sama taktikat Johan Skytte, kutsudes juba 1630. aastal rajatavasse gümnaasiumisse professoriteks mehi, kes oleksid suutelised rohkemaks kui tööks gümnaasiumis, vt Piirimäe 1982, lk 41.

linnakoolist gümnaasium, selleks et kaugetele maadele õppima suunduvad oleksid küpsemad. See [gümnaasium] oli justkui tulevase Liivimaa akadeemia esimene algus. Ent ettevõtmine mitte ükski ei alanud, vaid puhkes lausa õitsele. /.../”³¹

Hilcheni vahistamine 14. jaanuaril 1600, põgenemine Riist ja surmani kestnud eksiil Poolas, aga ka Frenzeli surm sama aasta 23. aprillil ning suve lõpus alanud Rootsi-Poola sõda ei lasknud Riia suurejoonelisel akadeemia-plaanil teostuda.

Hilcheni eeskujud ja regionaalne kontekst

Nagu täheldatud, ei ole David Hilcheni 1594. aasta haridusreformi algne eeskuju – Straßburgi akadeemia ja Johannes Sturmi reform – varauusaja haridusloo uurijate jaoks saladus. Seni on aga olnud ebaselge, kuidas ja kelle vahendusel Sturmi ideed Riiga jõudsid, sest väidetavalt ei puutunud Hilchen Straßburgi akadeemia ega Johannes Sturmiga kokku ei isiklikult ega ka kirja teel; samuti polnud kontakte Straßburgiga ka Riia toomkooli inspektoril Johannes Riviusel ega teisel Riia skolarhil Nikolaus Eckil. Seepärast on Martin Klöcker oletanud Sturmi mõju vahendajana Liivimaale eeskätt kolme Riiga elama asunud haritlast, kes olid Straßburgis õppinud: kas Preisi päritolu, alates 1582. aastast Riias elanud Daniel Hermanni (1539–1601), Riia kooli rektor Stephan Teuthorni (srn 1615) või 1599. aasta sügisel Riiga jõudnud Frenzelit³². Kuna 1594. aasta reform oli Frenzeli Riiga saabumise ajaks juba teostunud, jääb Frenzel kõrvale; ajaliselt sobivate Hermanni ja Teuthorni kohta ei ole säilinud aga mingeid viiteid sellisest vahendustegevusest ei Hilcheni kirjades, kõnedes ega muudes teostes ega ka nende huvi koolikorralduslike küsimuste vastu teistes Riias avaldatud trükistes ja säilinud käsikirjades.

Tänu Poola ajaloolase Zdzisław Pietrzyki monograafiale ning tema ja teiste Poola ajaloolaste artiklitele Johannes Sturmi ning Straßburgi akadeemia mõju kohta Poola-Leedu aadlivabariigis on saanud selgemaks Ruteenia vürsti Aleksander Olelkowicz Słucki õppereisi peatuspunktid. Teatavasti kuulus Olelkowicz Słucki saatjaskonda reisi esimesel poolel ka David Hilchen.³³

³¹ Etsi autem etiam ante, nostra memoria prudentissimus senatus Rigensis eam curam paterne in se suscepit et singulari cura gesserat: unde cives in academias nostras commodis positus principiis mittebant filios, quorum multos et noram, quibus et ipse interdum profueram: tamen hoc auctore ex ludo puerili gymnasium facere constituerat, vt paratiores longinquas terras litterarum gratia adirent. Erat autem hoc veluti academiae Livonicae principium futurum. Res autem non solum coepta erat geri, sed florere incipiebat hoc recte deliberatum bonum. Etenim Hilchenius de voluntate senatus ex Academia Iulia evocarar Salomonem Frenzelium, poetam celebrem. (Johannes Caselius. Ad nobilem adolescentem Davidem Hilchenium vt insistat vestigijs maiorum ΠΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ. Helmaestadii, In ac. Iulia, Excudebat Iacobus Lucius, 1604, fol. C3v).

³² Klöcker 2013, lk 145, 151

³³ Zdzisław Pietrzyk. W kręgu Strasburga: z peregrynacji młodzieży z Rzeczypospolitej polskolitewskiej w latach 1538–1621. Krakow, Nakł. Biblioteki Jagiellońskiej, 1997, eriti lk 135–136; Anita Klecha. Przodkowie książnej Zofii Słuckiej. – Rocznik Białkopodlaski XXIII (Miejska Biblioteka Publiczna w Białej Podlaskiej), 2015, lk 37–76; Zdzisław Pietrzyk. Johannes Sturms Studenten aus der polnisch-litauischen Adelsrepublik. – Arnold 2009, lk 300.

Teekond kulges Vilniusest läbi Breslau (poola Wrocław) ja Praha, misjärel immatrikuleeruti 28. mail 1580 *in corpore* Ingolstadt ülikoolis. Hiljemalt järgmise, 1581. aasta maikuuks jõudis vürst oma saatjaskonnaga Straßburgi. Johannes Sturm oli seal küll veel rektoriametis, kuid juba kolinud elama Nordheimi, ei õpetanud enam ega võtnud vürsti ühes kaaskonnaga vastu, ehkki pühendas tolele oma lühikirjutise „Vürstide harimisest”.³⁴ Ilmselt oli Olelkowicz Słucki kaaskonna peatus Straßburgis üürrike ja nad pidid sealt juba enne 27. maid lahkuma.³⁵ Kas kaaskonna liikmed jõudsid akadeemiasse immatrikuleeruda või sealsete professorite loenguid kuulata, ei ole teada – hiljemalt septembri algul olid nad juba Stuttgardis Württembergi prints Friedrichi juures.³⁶

Varasemad (balti)saksa uurijad lähtusid vaikimisi asjaolust, et Hilchen lahkus Olelkowicz Słucki kaaskonnast juba Ingolstadt ülikoolis. Ent see ei lähe kokku Hilcheni enda kirjadega. 1604. aasta paiku Ingolstadt ülikoolist oma õpingute kohta tõendit küsides kinnitas Hilchen ühes dateerimata kirjas: „Nõnda tiirutasin ma kunagise väljapaistva vürsti Aleksander Słucki saatjana nende distsipliinide [s.o. vabade kunstide ja õigusteaduse] ümber koguni kolm aastat.”³⁷ Kuna Słucki ja tema reisiseltskonna *peregrinatio academica* oli alanud 1580. aasta algul, pidi Hilchen pärast Straßburgi külastamist liikuma koos kaaskonnaga veel Stuttgarti Württembergi printsi Friedrichi õukonda ja Baseli ülikooli ning alles 1582. aasta sügisel, kui vürst Baselist edasi Itaaliasse reisis, et ema tahtel Roomas katoliiklusesse pöörduda, lahkus Hilchen tema juurest ja immatrikuleerus 18. septembril Tübingeni ülikooli.³⁸

Seega saab järeldada, et ehkki Hilchen ise Sturmiga ei kohtunud, viibis ta ometi mõningat aega Straßburgis ja sealses akadeemias ning tal oli võimalik innustuda akadeemia õppekorraldusest ja õhustikust *in loco*.

See, mida ja kuidas Hilchen Straßburgis kogetu kohta Liivimaal rakedada püüdis, ei taandu kindlasti pelgalt tema lühikesele Straßburgis viibimisele. Vähemalt sama oluline oli hilisem kirjavahetus teiste Straßburgis õppinutega ja eeskätt nendega, kel oli juba kogemusi Sturmi ideede elluviimisega oma kodukoha koolides. Poola-Leedu alalt on loendatud kokku 126 noormeest, kes 1538–1581 Straßburgis lühemat või pikemat aega õppisid, neist 70 Sturmi rektoriks oleku ajal,³⁹ ning peaaegu kõiki 16. sajandi teise poole ning 17. sajandi alguse uusi mittekatoliiklikke Poola õppeasutusi linnakoolidest akadeemiateni

³⁴ Johannes Sturm. Epistola ad Illustrissimum Principem ac Dominum, Dominum Alexandrum, Ducem Slucensem et Copulensem etc. Eiusdem. De educatione Principum, libellus scriptus ad Principem Gulielmum, Ducem Cliuensium etc. Argentorati: Wyriot, 1581. Pühendeessõna on dateeritud 27. maiga 1581.

³⁵ Klecha 2015, lk 65.

³⁶ Straßburgi akadeemia matrikel kuni aastani 1621 ei ole säilinud.

³⁷ Riga LVVA Davidis Hilchen, sex libris digestae ab anno 1600 usque ad annum 1610 in unum volumen redactae, ubi 715 epistolae reperiuntur. 4038-2-297, fol. 276r-v.

³⁸ Klecha 2015, lk 61, 65.

³⁹ Pietrzyk 1997, lk 280.

peetakse Straßburgi akadeemia ja Sturmi õppeprogrammi eeskujul rajatuiks.⁴⁰ Edulugudeks on neist peetud nelja: Zamości akadeemiat, Thorni (poola Toruń) akadeemilist gümnaasiumit, Rakówi akadeemiat ning Leszno kooli. Hilcheni eeskujudeks võib neist pidada kaht esimest ning lisaks veel Lewartówi kooli, mille asutas Albert Calissius, kes oli Straßburgis õppinud 1581–1583.⁴¹ Hilcheni positiivset hoiakut Sturmi õppemetoodika suhtes aitasid ilmselt veelgi süvendada teisedki Straßburgi akadeemia vilistlased, kellest olid saanud Poola-Leedu kõrged riigiametnikud ja kes kuulusid Hilcheni tutvusringkonda, näiteks kuninglik rittmeister, Belzi ja Krakovi kastellaan Severin Bonar (srn 1592), kes käis 1589. aastal Riias kalendrirahutusi maha surumas, või Belzi vojevood ja Kryłowi kooli rajaja Mikołaj Ostrog (1567–1612).⁴²

Arvestades Riias valitsenud konfessionaalseid vastuolusid, on ootuspärane, et Hilchen suunas oma tähelepanu just neile Straßburgi eeskujul rajatud koolidele tollasel Poola-Leedu territooriumil, mis asusid sarnaselt Riiga eri konfessioonide konfliktipunktides. Tihedad sidemed olid tal juba 1580-ndail aastail Preisimaaga. Seal toimuvaga oli ta pidevalt kursis tänu lähedasele tuttavale, Poola kuninga sekretärile ja kroonikule Reinhold Heidensteinile;⁴³ samuti kohtas ta Preisimaa esindajaid Poola seimi saadikutekoja (*Landbotenstube*) istungeil ning reisis Riias Poola ja Saksamaale sageli just meritsi, Danzigi kaudu. Preisimaa 1598. aasta maaseadus (*Ius terrestre nobilitatis Prussiae correctum*) oli talle üheks olulisemaks eeskujuks Liivimaa maaseaduse sõnastamisel 1599. aastal;⁴⁴ Riia raekantselei uue hoone pealiskirja jaoks sai ta inspiratsiooni Hans Vredeman de Vriesi uuendatud Danzigi raekoda külastades.⁴⁵ Siinkohal on aga olulisim, et Hilchenile oli tuttav nii ühine probleem Preisi- ja Liivimaa kooli- ja usuelus (jesuiitide rünnak luterlike alade kooli- ja kirikukorralduse vastu), preislaste strateegia selle probleemi lahendamiseks (evangeelse koolivõrgu tugevdamine

⁴⁰ Samas, lk 265–270, 281.

⁴¹ Samas, lk 133.

⁴² Pietrzyk 2009, lk 296, 299.

⁴³ Reinhold von Heidenstein (1553–1620) – Preisi diplomaat, jurist, 1583–1611 Preisi hertsogi teenistuses, Poola kuninga sekretär. 1582. aastal oli osalenud missioonidel Kura- ja Liivimaal; 1584. aastal ilmunud kroonikas *Commentarius de bello Moschovitico libri VI*, Cracoviae: Lazarus, 1584 kirjeldas ta muuhulgas Liivimaa sündmusi 16. sajandi keskpaigast. 1598. aastal andis välja Preisi aadli täiendatud maaseaduse, 1606 avaldas mälestuskõne Jan Zamoyskile ning elu lõpuosas koostas Poola kroonika alates kuningas Sigismund Augusti surmast (ilmus alles 1672). 1612. aastal astus ametist tagasi, tema mõju Poola õukonnas kahanes pärast Zamoyski surma 1605. aastal. Tema kirjavahetusest Hilcheniga on säilinud üksikuid kirju aastatest 1589–1608.

⁴⁴ Adolf Perandi. Õigus ja kohus Poola ja Rootsi ajal. – Eesti rahva ajalugu II. Tartu: Loodus, 1934, lk 1022–1023; Thomas Hoffmann. Der Landrechtentwurf David Hilchens von 1599. Ein livländisches Rechtszeugnis polnischer Herrschaft. (Rechtshistorische Reihe, 345.) Frankfurt am Main: Peter Lang, 2007, lk 70–73. Hoffmanni järgi on Preisi allikast pärit Hilcheni protsessioiguse käsitus ning olulised osad riigi- ja haldusõigusest.

⁴⁵ David Hilchen. Sub velis poeticis. Lateinische Gedichte. Herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Kristi Viiding und Martin Klöcker. Mit einer Einleitung von Kristi Viiding und Maria-Kristiina Lotman. (Baltische Literarische Kultur.) Münster: Verlag LIT, 2021, lk 30.

ja laiendamine) kui ka Preisimaa tollane juhtiv hariduspoliitik Heinrich (Henryk) Strobant(t) Vanem (1548 Thorn–1609 Thorn) isiklikult.⁴⁶

Strobandi hariduslik taust ja tegutsemisprofiil on Hilcheni omaga peaaegu äravahetamiseni sarnane. Õpingute järel Schweidnitzis (Świdnica) gümnaasiumis⁴⁷ oli Strobant alates 1566. aastast jätkanud stuudiumit Oderi-äärses Frankfurdis,⁴⁸ Tübingenis⁴⁹ ning pikema õppereisi ajal Baselis, 1571. aastal Straßburgi ja lõpuks Wittenbergi ülikoolis. Koolitatud juristina 1578. aastal kodulinna naasnud, täitis Strobant mitut kohtu- ja raeametit: 1578–1586 oli ta vanalinna kohtus (*altstädtische Schöppengericht*) kohtu kaasistuja,⁵⁰ 1586 raehärra, 1587 bürgermeister ja lossikrahv, esindades sellest ajast linna ka Preisi maapäeval;⁵¹ 1596–1609 tegutses Kulmi maakohunikuna (*lawnik ziemski Chelmno*).⁵² Strobandi koolireform algas 1584. aastal Thorni skolarhiks ja trükikoja ülevaatajaks saamisega.⁵³ Esmalt viis ta linna 1581. aastal rajatud trükikoja kooli alluvusse ja lasi seal 1586–1588 avaldada kolm köidet Johannes Sturmi ja Philipp Melanchthoni programmilisi tekste.⁵⁴ Seejärel kirjutas ta Sturmi humanistlike ideede vaimus Thorni uue koolikorralduse, muutes sellega linnakooli gümnaasiumiks. Ühtlasi laiendas ta gümnaasiumi raamatukogu ning rajas gümnaasiumi loodus- ja kunsti-
kogu.⁵⁵

⁴⁶ Hilcheni ainuke teadaolevalt säilinud kiri Strobandile 13. juulist 1604 on kirjutatud küll austavas teie-vormis (Strobant oli aadlik nagu Hilchengi), kuid usalduslikus toonis, nii et mehed pidid olema omavahel juba kaua aega tuttavad. Vrd kirja alguslauseid: „Et olla avameelne, siis hakkasin ma juba kahtlema teie suhtumises minusse. Nõnda soovitas mulle üks nooruk, kes enne teie kirja saabumist siit mööda reisis. Ent nüüd näen teie kirjast, mida ülima rõõmuga lugesin, et teie kõrgealuse isanda suhtumine minusse on endine.” Vahetuid haridusküsimusi Hilchen selles ainsas säilinud kirjas ei puuduta.

⁴⁷ Karl Friedrich August Brohm. Erinnerungen an Heinrich Strobant, womit zu der öffentlichen Prüfung der Schüler des Thornschen Gymnasiums, welche Donnerstag, den 29sten April 1824, Vormittag von neun und Nachmittag von drei Uhr an, in dem großen Hörsaal des Gymnasiums veranstaltet werden soll, sämtliche Behörden der Stadt, die Väter der studierenden Jugend, alle Beschützer, Gönner und Freunde des Schulwesens ehrerbietigst eingeladen. Thorn: Grünauer, 1824, lk 4.

⁴⁸ Ernst Friedländer. Aeltere Universitäts-Matrikeln I. Universität Frankfurt a.d.O. Leipzig: G. Hirzel, 1887 I, lk 193.

⁴⁹ Heinrich Hermelink. Die Matrikeln der Universität Tübingen. Bd. I. Die Matrikeln von 1477–1600. Stuttgart: Kohlhammer, 1906, lk 481.

⁵⁰ Brohm 1824, lk 5; Krzysztof Mikulski. Urzędnicy miejscy Torunia: spisy. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001, lk 133, nr 435.

⁵¹ Brohm 1824, lk 5; Mikulski 2001, lk 88–98.

⁵² Krzysztof Mikulski. Urzędnicy Prus Królewskich XV–XVIII wieku. – Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku, spisy. 5/2. Wrocław: Ossolineum, 1990, lk 62.

⁵³ Słownik pracowników książki polskiej. Pod red. Ireny Treichel. Vol. I. Warszawa: PWN, 1972, lk 861.

⁵⁴ Institutiois Literatae: Siue De Discendi Atque Docendi ratione /.../. Vol. I–III. Toruni Borussorum, 1586, 1587, 1588.

⁵⁵ Põhjalikumalt eluloolist ülevaadet vt nt Henryk Rietz. Henryk Strobant (1548–1609), twórca Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego. – Księga pamiątkowa 40-lecia Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego. Bd. I (XVI–XVIII w.). Toruń: [s.n.], 1972, lk 13–139.

Kaasaegsetele ei jäänud märkamata jesuiitide mõju Strobandi koolireformi ajendina. Nii arvati Strobandi tegevuse kohta Thorni gümnaasiumi arendajana veel kümnend pärast tema surmagi, et „selle institutsiooni rajamiseks õhutasid teda ju jesuiidid, kulm kipras, kes kasutasid ise jumal teab millist eksootilist ja hämarat noorsoo õpetamise meetodit, juhtisid vahepeal Preisimaa evangeeliumiusulisi barbaarsuse, harimatuse, sõnakehvuse suunas ja kinnitasid selle kattevarjus Preisimaal mitmeski paigas juba kanda.”⁵⁶

Jesuiitide suhtumine kihutas Strobandi aga tagant veel rohkemaks. Hiljemalt 1594. aastaks kujunes tal plaan muuta Thorni gümnaasium Pommerimaa ülikooliks, mis oleks avatud kõigile reformeeritutele luterlastest kuni poola vendadeni.⁵⁷ 1595. aasta sinodil alustas ta Elbingi, Marienburgi ja Danzigi esindajatega konkreetsemaid läbirääkimisi. Strobandi ettekujutuse kohaselt pidi ülikool tulema Thorni, poole kuludest kandma Thorni linn, ülejäänud poole teised osalevad linnad. Ülikooli tegevus pidi lähtuma Straßburgi akadeemia 1566. aasta põhikirjast ja privileegist. Ülikooli rajamisse kaasatud osapoolte erimeelsuse tõttu ei saanud see plaan aga teoks.⁵⁸

Strobandi kõrval oli Hilcheni lähedaste korrespondentide seas veel teinegi Straßburgi akadeemia kasvandik, kes rakendas Johannes Sturm juures õpitu Poolas koolireformi teenistusse – pedagoog ja ariiaan Albert Calissius ehk Wojciech Kaliszist (Wojciech z Kalisza, mainitud 1579–1607). Calissiussega puutus Hilchen isiklikult kokku kõigepealt Tübingeni stuudiumi ajal, kui too 1583. aasta 29. septembril vahetult pärast Straßburgi-õpinguid Tübingeni ülikooli immatrikuleerus.⁵⁹ Ühine õpiaeg kestis veidi üle aasta, kuni Hilchen 1584. aasta sügisel Tübingenist edasi Heidelbergi suundus. 1603. aastal, juba Poolas eksiilis olles meenutab Hilchen kirjas Calissiussele: „Arvan, et meil pole sõpruse kestvuse teemal vaja ei kiidelda ega teeselda. Sest kas pole see pärast nii paljusid aastaid meie sõpruse algusest kindel? Jään teilt alati ootama sõbralikke, meeldivaid ja avameelseid kirju ega lükka neid tagasi, kui need püüavad mind õpetada.”⁶⁰

⁵⁶ Melchior Adam. Vitae Germanorum iureconsultorum et politicorum, qui superiori seculo et quod excurrit floruerunt. Heidelberg: Johannes Georgius Geyder, Acad. Typogr., 1620, lk 414.

⁵⁷ Poola vennad (poola k *Bracia Polscy*) oli 16. ja 17. sajandil radikaalset reformatsiooni esindav usuliikumine Poola ja Leedu alal, mis toetus unitarismi ja antitrinitaarluse ideele ning oli mõjutatud ka Fausto Paolo Sozzini õpetusest.

⁵⁸ Brohm 1824, lk 7; Stownik 1972, lk 861. Märkimisväärne sarnasus on Strobandi ja Hilcheni tegevusel ka koolireformi järel: Stroband uuendas 1598. aastal Thorni orbudekohtu korraldust, rajades muuhulgas gümnaasiumis õppivatele vaestele õpilastele toetuskassa (Brohm 1824, lk 5–7), ning aadlike maaseadust; nõustas Preisi hertsogi ja Brandenburgi kuurvürst Johann Sigismundi Poola komissaridega läbirääkimiste ajal õigusküsimustes (Christian Krollmann. Altpreußische Biographie. Hrsg. im Auftrage der Historischen Kommission für ost- und westpreußischen Landesforschung. Fortgesetzt von Kurt Forstreuter und Fritz Gause. Bd. II. Marburg/Lahn: N.G. Elwert, 1967, lk 710, nr 140).

⁵⁹ Hermelink 1906 I, lk 199.

⁶⁰ David Hilchen Albert Calissiussele 15. juulil 1603 (Apograaf: Riga LVVA 4038-2-297 fols. 196v–197r (liber 5,61)).

Calissius naasis pärast õpinguid Poola ja juhatas 1588–1598 rektorina Lewartówi (hiljem Lubartów, 26 km Lublinist põhja suunas) gümnaasiumi. Ka tema viis kohaliku õppeasutuse üle viieklassilisele Sturm akadeemia sarnasele õppeprogrammile, rõhutades ühelt poolt eetika-, poliitika- ja õigusõppe, teisalt hea keele- (ladina, kreeka, saksa, poola) ning kõnepidamisoskuse vajalikkust aadlivabariigile kasu toovate liikmete kasvatamisel. Erinevalt luterlikust Riiast ja Thornist rakendas Calissius Sturm ideid antitrinitaaride õppeasutuses. Kuid nagu Strobandit ja Hilchenit, nii ajendas ka Calissius koolireformi läbi viima vastasseis jesuiitide õpetusega, nagu kinnitavad tema avaldatud poleemilised kirjutised⁶¹ ning kooliprogramm.⁶² Pärast mõjuvõimsa toetaja Mikołaj Biberstein-Kazimierski surma 1598. aastal Lewartówi kool suleti,⁶³ Calissius jätkas õpetajana esialgu Luclawice koolis, ent oli juba hiljemalt 1603. aastaks jõudnud Zamośćisse. Ehkki Lewartówi kooli tegevust takistas 1589. aastal tatarlaste rünnak ja 1592. aastal katk, oli tegemist kogu Poolas väga populaarse õppeasutusega, kuhu väidetavalt jõudis õpilasi ka Riiast ja Tartust.⁶⁴

Kuigi Lewartówi õppeasutuse tegevus Sturm programmi järgi jäi lühikeseks, usaldas Hilchen eksiili jõudes oma vanema poja Davidi õpetamise kohe 1603. aasta juulis just Calissiussele ning hiljemalt 1604. aasta mais andis Calissiusse juures õpetada ka vanuselt järgmise poja Franzi.⁶⁵ Usalduslik suhe kestis kuni 1607. aasta alguseni, mil David Hilchen Noorem teatas oma kirjas Johannes Caseliusele Albert Calissiusse surmast.⁶⁶

⁶¹ Equitis Poloni in Jesuitas actio prima (Krakow, 1590; juba 1592 ka saksakeelses tõlkes Schwarm des heiligen Römischen Bienenkorbs: das ist Außflug etlicher grosse, schädlichen ... Wespen, Hurnüssen, Fledermäusen /.../. Auß dem Latein durch Nicolaum Pistandrum. S.I.); Disputatio Levartoviae anno 1592 habita cum Radzimino Iesuita: qui proposuerat Theses contra Ebionitas, Samosatenianos et Arianos, probans Iesum Christum non tantum verum hominem, sed etiam verum esse Deum: item contra Sacramentarios, de sacramento corporis et Sanguinis Christi: quas oppugnarunt Albertus Calissius Rector Levartoviensis, Gregorius Minister Levartoviensis, Franciscus Kurowski et Iohannes Niemojovius (1592).

⁶² Epistolae aliquot de juventute bene instituenda in Schola Levartowiana, quae non ita pridem est restituta, Rakow: [s.n.], 1593 sisaldab Calissiusse üheksat programmkirja kooli kõigile õpetajatele ning kooliseaduse *Leges Scholae Levartovianae*.

⁶³ Howard Louthan, Graeme Murdock. A Companion to the Reformation in Central Europe. Leiden: Brill, 2015, lk 378–379.

⁶⁴ Adam Benedict Jocher. Obraz bibliograficzno-historyczny Literatury i Nauk w Polsce, od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie, z pism Janockiego, Ludwika Sobolewskiego, Ossolińskiego, Juszińskiego, Jana Winc. i Jerz. Sam. Bandtkow i.t.d. Tom I. Wilno: Zawadzki, 1840, lk 342. Lewartówi kooli kohta on mahukaim ülevaade endiselt Stanisław Kot. Szkoła Lewartowska. Wojciech z Kalisz. Krakow: Akademia Umiejętności, 1913.

⁶⁵ David Hilchen Albert Calissiussele 15. juulil 1603 (Apograaf Riga LVVA 4038-2-297 fols. 196v–197r (liber 5,61)); David Hilchen Albert Calissiussele 17. mail 1604 (Apograaf Riga LVVA 4038-2-297 fol. 198r (liber 5,68)).

⁶⁶ David Hilchen Noorem Johannes Caseliusele 6. märtsil 1607 (Apograaf Riga LVVA 4038-2-297 fols. 122v–123r (liber 3,11); Linköping, Stadsbibliotek/Stiftsbiblioteket, Br 43 fol. 244r–v (liber 3,11)).

Kui Strobandi haridusreform ei jõudnud lõppsihiks seatud ülikooli rajamiseni ning Calissuse akadeemilise gümnaasiumi tegevus katkes pärast kümmet aastat peamiselt kooliomaniku vahetumise tõttu, oli Hilcheni kolmanda eeskujuna Poola kroonikantsleri ja -hetmani Jan Zamoyski rajatud Zamošći akadeemia käekäik pärast rajamisega seotud raskusi pigem edulugu.⁶⁷ Ehkki Zamošći eksisteeris enne akadeemia asutamist linnakool, taotles Zamoyski kohe akadeemia rajamisel nii Poola kuningalt kui ka Rooma paavstilt akadeemia privileegi. Ka Zamošći puhul ei puudunud konkureeriv vastane, kuid erinevalt Riias, Thornist ja Lewartówist ei olnud selleks otse jesuiidid, vaid katoliiklik Krakowi ülikool, mis kartis oma senise haridusmonopoli kadumist. Veel 3. oktoobril 1594 – paavst Clemens VIII kinnitas privileegi 29. oktoobril 1594⁶⁸ – läkitati Krakowist Zamoyskile memoriaal hoiatusega lõpetada Zamošćisse akadeemia rajamine ning Krakowi õppejõudude ja üliõpilaste ülemeelitamine uude akadeemiasse. Koguni Poola kuningas Sigismund III oli vahele astunud, et Zamošći akadeemia rajamist takistada.⁶⁹

Hilchen ise elas akadeemia avamisele Zamošći innukalt kaasa. Oma patrooni Zamoyski soovil levitas ta avatava akadeemia kohta teavet juba 1594. aasta juunis, kui ta koos Daniel Hermanniga avaldas Riias ladinakeelse trükise.⁷⁰ Reklaamtrükise jaoks kirjutatud luuletuses rõhutas Hilchen, et mida kõrgem kool ühes linnas tegutseb, seda kuulsamaks linn kogu maailmas saab.⁷¹

Kui naasta Hilcheni programmkõne juurde Salomon Frenzeli Riiga saabumise puhul, siis nähtub, et 1599. aastal pidas Hilchen Riias võimalikuks just Zamošći akadeemia tüüpi kõrgemat õppeasutust, kus oli kolm teaduskonda – kunstid, filosoofia ning õigusteadus.⁷² Zamošći akadeemia rõhutas sellise valikuga oma täielikult ilmalikku iseloomu (*schola civilis*), eristudes niimoodi nii Straßburgi akadeemiast, mis muidu organisatoorset eeskuju pakkus, kui ka kogu Poola-Leedu kõrgharidusruumist, kus Vilniuse ja Krakowi ülikoolid olid katoliiklikud, Königsbergi ülikool protestantlik. Zamošći akadeemia eesmärgiks oli seevastu kõneosavate ja seadusi tundvate riigimeeste väljakoolitamine ning nii oli akadeemial ka doktorikraadi andmise õigus üksnes filosoofias ning õigus-

⁶⁷ Uuemate arhiiviuuringute järgi oli Zamoyski Straßburgis viibinud kõigest mõne kuu, teekonnal Pariisi 1559. aastal, vt Lepri 2019, lk 19.

⁶⁸ *Leges sive privilegium vetus Academiae Zamoscensis*; käsikiri Varssavis Poola Rahvusraamatukogus (BN BOZ 1591).

⁶⁹ Jerzy Kowalczyk. Kultura i ideologia Jana Zamoyskiego. Warszawa: Instytut Szuki PAN, 2005, lk 119–137. Kuningliku privileegi sai akadeemia alles 1601. aastal, vt Lepri 2019, lk 5–6.

⁷⁰ *Academiae Samoscaniae Recens Institutae Intimatio. Ita se comparet in vita, ut mori nesciat*. Rigae Livonum: Excudebat Nicolaus Mollinus. Anno M. D. XCIII, fols. Av–A2v. Uusväljaanne kommentaariga: Jerzy Starnawski. Poems of Daniel Hermannus Borussus on the foundation of the University of Zamość. – *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies* XXVI 1977, lk 204–219.

⁷¹ *Schola quo sublimior olim / Crescet, eo major surget fama Urbis in orbe* (värsid 3–4).

⁷² Teoloogia lisandus alles 1648. aastal, vt Lepri 2019, lk 30.

teaduses.⁷³ Õigusteaduse ja retoorika eelispositsiooni Zamošćis kinnitab muuhulgas professoride jaotus: kümnest kaks oli ette nähtud juura- (vastavalt tsiviilõigus ja Poola õigus), kaks kõnekunsti professoridena.⁷⁴

Arvestades kuningliku ja/või vaimuliku privileegi vajadust akadeemia rajamisel Riiga, oleks 16/17. sajandi vahetuse Liivimaal olnudki ainuvõimalik just Zamošći akadeemia laadne religioosselt tolerantne kõrgem õppeasutus ilma usuteaduskonnata. Hilchen näitas end seega analüüsiva ja aruka poliitikuna, kes lihtsalt ei kopeerinud 1594. aastal rajatud humanistliku gümnaasiumiga Straßburgi mudelit, vaid õppis paindlikult ja kiiresti nii Lewartówi kooli sulgemisest kui ka Pommerimaa ülikooli plaani nurjumisest Thornis ning orienterus sobivamale, tsiviilametnike koolituseks kavandatud Zamošći akadeemia tüübile.

Diskussioon ja kokkuvõte

Käesolevas artiklis varauusaegsete trükiste, käsikirjaliste kõnede ja isiklike kirjavahetuste alusel selgunud ning Poola-Leedu ajaloolaste publitseeritud käsitluste raames kontekstualiseeritud *Academia Livonica* idee 16/17. sajandi vahetuse Riias vajab edaspidi kindlasti täpsustusi muud laadi ajalooallikate alusel. Kuna Riia rae protokollid nimetatud ajast on hävinud, on oluline eeskätt diplomaatia (nt saadikute aruanded) ja majandusvaldkonna dokumentide lähem süstemaatiline uurimine. Ehkki David Hilcheni ideena algatatud, algselt Riia linna ja Liivimaa rüütelkonna ühiste jõupingutuste tulemusena sündima pidanud *Academia Livonica* jäi alla ajastu militaarsete ja religioossete suurvõimude Poola ja Rootsi plaanidele, võib seda käsitleda Hilcheni kui Liivimaa patrioodi katsena säilitada muistne, ühtne ja iseseisev Vana-Liivimaa vähemalt omamaise, ühelegi võõrvõimule allutamata haridusinstituutsiooni kaudu. Hilcheni ettevaatlikult plaanitud korralduslik pool – teoloogiast loobumine – pidi Liivimaa akadeemia tagama võimaluse eksistentsiks mis tahes usutunnistusega võõrvõimule allutamise korral. Liivimaa revisjon 1598–1599 oli toonud ilmsiks, et Poola-Leedu päritolu kõrgema ametkonna väljavahetamine Liivimaa omamaiste haritud ametnikega oleks olnud tunduvalt lihtsam, kui selline kõneosav, poliitiliselt, diplomaatiliselt ja juriidiliselt kaasaja nõuetele vastav kohalik haritlaste kiht oleks eksisteerinud.

Baltisaksa ja saksa 19.–20. sajandi ajaloolased on vastukaaluna Tartu gümnaasiumile ja ülikoolile näinud 1631. aastal Riias avatud gümnaasiumi. Karl Kurt Klein väitis 1939. aastal koguni, et Riia toomkooli kõrvale rajatud õppeasutus oli hoolimata gümnaasiumi nimest sisu poolest linnaülikool, ning tsiteeris 17. sajandi Riia pastorit Casparit, kelle järgi oli Riia gümnaasiumis võimalik õppida peale meditsiini kõiki samu aineid, mida pakkus *Academia Gustaviana*. Seetõttu polevat riialastel olnud ka praktilist vajadust Tartusse akadeemilist

⁷³ Samas, lk 30.

⁷⁴ Samas, lk 24–25. Õigusteaduse õppeprogrammi kohta täpsemalt vt samas lk 30–34.

haridust omandama minna.⁷⁵ Selline areng viitab, et Hilcheni idee ei saanud olla hetkeline mõtteväljatuse, vaid pidi omama kestmamat ja laiemat kõlapinda ning selle poole pöörduti korduvalt tagasi. Lõplikult võtsid Läti alale jäänud liivimaalased, eriti läti rahvusest üliõpilased Tartu ülikooli omaks alles 19. sajandil. Riia toomkool tegutses humanistliku gümnaasiumina aga kuni 1804. aastani, mil see muudeti kreiskooliks.⁷⁶

⁷⁵ Karl Kurt Klein. Literaturgeschichte des Deutschtums im Ausland. Neu herausgegeben mit einer Bibliographie (1945–1978) von Alexander Ritter. Hildesheim, New York: Olms, 1979 (faksiimile 1939. a väljaandest), lk 60.

⁷⁶ Bernhard Hollander. Geschichte der Domschule, des späteren Stadtgymnasiums zu Riga. Hrsg. von C[lara] Redlich [Reprint d. Ausg. Riga 1934]. (Beiträge zur baltischen Geschichte, 10.) Hannover-Döhren: Hirschheydt, 1980, lk 145 jj.

Lisa.

Poola kuninga sekretäri David Hilcheni kõne,
mille ta pidas Frenzeli ametisse pühitsemisel
Riias

1.1. Kui rasket ja kibedat valu tõi meile siinse kooli juhi ja inspektori Johann Riviuse surm, saab igaühele lihtsalt selgeks, kui vaadata selle kooli ilmet Riviuse lahkumisest alates. 2. Sest näib, justkui oleks meilt võetud päästev täht,⁷⁷ kõik on mingisugusesse kimmerite hämarusse mähituna⁷⁸ kaetud sünge uduga ja see, mis näis mõningase vaimuvalguse käes säravat, on kaotanud kogu oma hiilguse ootamatult saabunud öös. 3. Oli ju Riviuse jumalakartlikkus ja elukommete siivsus seotud eri tarkuste ainulaadse tundmisega, nii et kui saatus oleks sellele mehele andnud pikema elu, oleks kogu meie linna noorsugu omandanud kõiksugu voo-
rused ja vägevaima usu ning säraks kombepuhtuses ja vabade kunstide rikkalikus tundmises ning kaunistaks silmapaistvaimate ehetega oma isamaad. Ent kõigi nende asjade erakordselt rajatud alusmüüri purustas ootamatult nii võimsa mehe surm, sundides meid kõrvale heitma peaaegu kogu lootuse saada valmis rajatise ülejäänud struktuur. 4. Sest kui tohin kasutada luuletaja sõnu, siis nii nagu oma valitsejast ja juhust ilma jäänud mesilasperes laguneb kogu üksmeel ja hakatakse ise purustama meekärgi,⁷⁹ nõnda paistab ka meie noorsool vallanduvat minna-
laskmine: nad jooksevad lodevalt laiali, justkui oleks õpetuse tõkked purustatud, ei hari oma vaimu auväärsed teadmisi omandades ega sea eluviisi evangeelse õpetuse põhimõtete järgi.⁸⁰ 5. Ja kogu selle suure õpilaste hulga juures polnud ühtki, kes oleks oma kõnega sellise õpetaja matusele auväärsust lisanud või kirjeldanud kaotusvalu leinaluuletuses. 6. Kas tuleb selles süüdistada õpilasi või pigem nende õpetajaid, kes on õpilastel ohjad lõdvaks lasknud ega pinguta valla päästetud vabadust karmimate köidikutega, ei ole siinkohal paslik jälgida. Pigem arvan, et meil tuleb lausuda õnnitlusi, sest juba märkamegi sinu saabumist, õilsaim Frenzel,⁸¹ ja silmitseme sind justkui uut Atlast,⁸² kes võtab oma õlgadele kogu

⁷⁷ Päästva tähe võrdluse kohta vt nt Mamertinus 2, 3; Ammianus Marcellinus 21, 10, 2; Erasmus „Narruse kiituseks” 55 jm.

⁷⁸ Kimmerite hämaruse koht vt Homeros „Odüsseia” 11, 13–22: Odüsseuse mereretk kimmerite juurde, kes elavad maailma serval igaveses pimeduses.

⁷⁹ Mesilaspere võrdluse aluseks on Vergilius „Georgica” 4, 212–214.

⁸⁰ Käsikirjas on „evangeelne” tekstis maha tõmmatud.

⁸¹ 'Õilsaim' (*nobilissime*) on Hilcheni tekstiparandus algse variandi 'õpetatuim' (*doctissime*) asemel. Keiser Rudolf II oli 1589. aastal tõstnud Frenzeli aadliseisusesse; akadeemilist doktori-
kraadi Frenzeliil aga polnud. Albert Schirrmeister. „Age nunc, vates et Poeta praeclare” – Macht die Krönung erst den Dichter? Über die Inszenierung des „poeta laureatus” als Experte im frühneuzeitlichen Reich. Frank Rexroth, Teresa Schröder-Stapper (Hrsg.), Experten, Wissen, Symbole: Performanz und Medialität vormoderner Wissenskulturen. Berlin: De Gruyter, 2018, lk 316.

⁸² Varauusajal kasutati võrdlust Atlasega astronoomide (nt Mikołaj Kopernik, Tycho Brahe) ja loodusteadlaste kohta. Frenzel ei publitseerinud nendes valdkondades midagi.

kooliasjanduse kõikuva seisu, kes kõik kokkukukkunu ja varingus muljutu püsti aitab ning rajab kogu selles teaduste töökojas meeldiva ja kindla korra.

II.1. Alustuseks tuleb meil aga tänada meie linna kuulsusrikkaid bürgermeistreid ja kogu kuulsat raadi, kes võtsid vaevaks pühenduda minu hoolikale plaanile otsida Saksamaalt selline mees ning kutsuda ta meie kulul siia, et ta arukuse, laitmatute kommete ja silmapaistvaimate kunstide tundmise abil seda ametit täidaks ning selle linna väärkuse ja heaolu eest hoolitseks. 2. Sest ei saa ju olukord olla korras üheski linnas ega riigis, kus noorsugu juba õrnast east alates ei harita mitte üheski kunstis ega koolitata ühtegi eriala õpetades järgima jumalakartlikkust ja meele mõõdukust ja rahustama kõiki metsikuid meele-
rännakuid.

III.1. Kui Saksamaal on meie eluajal ülirohkesti tarku mehi, kes on saavutanud väljapaistva kuulsuse tänu oma vaimuannete trükitud mälestusmärkidele ning kelle erakordset jumalakartlikkust ja silmapaistvat õpetatust ülistavad paljud, siis just sinu kohta, õpetatuim Frenzel, on see arvamus jõudnud inimeste teadvusesse ja sinu nime ülituntud kuulsus süütas meiegi rae südamed nii, et ta otsustas ainult sind endale nõutada ja valida, selleks et anda sinu hoole ja eestkoste alla kogu oma noorsugu ning seada sind õpetaja ja juhina siinsete laste vaimuannete koolitamise etteotsa. 2. Sest kui me jälgime õpetatust, siis see särab sinu kirjutistest ja ülitarkadest töödest nõndaviisi, et vähe leidub selliseid, keda saaksime sinuga võrrelda, üliarvukalt aga neid, keda tunnistame sinule alla jäävat. 3. Hiljuti ilmus sinu sulest ju raamat kolmest isamaast, millest nähtub nii sinu talendi rikkalik viljakus, üleni põhjendatud õpetatus kui ka sinu kõne puhtus, lihvitud ja elegantne väljendus sedavõrd, et sinus ei puudu miskit kõigest sellest, mis kuulub täieliku ja kindla õpetatuse juurde.⁸³ 4. Kuid kuna mis tahes asjade tundmine toob meile palju kasu, eriti kui seda kinnitab ka voorusesära ning kommete meeldiv ja hurmav võlu, siis sellist harituse ja mõõdukuse ja peaaegu kõigi vooruste kooskõla näeme me just sinus, nii et võime kergesti järeldada, et sinu õpilased saavad tänu sinule palju kasu nii kombeka elu kui ka vaimuannete lihvimisel. 5. Nõnda siis on meil kõigil nüüd suur lootus, et meie noorsugu saavutab tänu sinusugusele juhile ja suunajale kunstide ja teaduste õppimisel sellise edu, et jõuab hariduse abil lihvitud vaimuanneteni ning saab kommete lihvituse ja pühendatud eluga silmapaistvaks ning täidab kõigi meie südamed ülima rõõmuga sedavõrd märkimisväärse edenemise tõttu vooruse omandamisel. 6. Samavõrd suur kui oli Johann Riviuse surma koorem meie meelte, samavõrd suur rõõm sai meile osaks sinu saabumise tõttu meie juurde, nii et tunneme, nagu ei oleks saatus teda meilt ära võtnud, vaid sinu näol tagasi andnud ja justkui uuesti sündida lasknud. 7. Ja mõeldes sinu vanusele – oled ju praegu veel elutee keskpäigas –, oleme veelgi lootusrikkamad: sina oled valmis taluma kõiksugu vaevu, pühenduma

⁸³ Salomon Frencelius. De Triplici Patria oratio, habita in Academia Iulia. Accesserunt Clarorum Virorum Epistolae. Helmaestadii, 1594.

palju töökamalt, innukamalt ja hoolikamalt nooruse õpetamisele, kui vanadusest nõrgaks jäänud ja kurnatud Rivius oleks suutnud.

IV.1. Niisiis: selleks et see töö oleks õnnelik ja edukas, usaldab meie linna raad sulle ohjad kogu siinse koolinoorsoo juhtimiseks ja annab sulle sinu ettevõtmiseks loa, et kõik ülejäänud alamad pedagoogid alluvad sinu suunamisele ja järgivad sinu juhtimist kõigi ainete õpetamisel. 2. Pole ju sulle teadmata, kui ebakindlal ja libedal pinnal on selles vanuses noorsugu, nii et koolijuht peab olema väga terane ja ärgas märkamaks, et keegi ei ole robinall alla libisema hakanud ega ebaküpse ea kirglikkusest üle keedes või auväärsete õpingute vaeva eest pagedes mõne saatusliku õnnetuse tõttu hukas. 3. On ju meie noortel selline loomus, mis annab justkui viljakas pinnas head lootust rikkalikule viljasaagile, aga kui sellele ei lisandu hoolikas harimine, siis segatakse põldu üksnes viletsa raiheina ja viljatu tuulekaeraga⁸⁴ ning lämmatatakse täiesti see, mis töötas head saaki. 4. See tuli ilmsiks just siis, kui ühes surmavalda kadunud õpetajaga näis kaduvat ka kogu distsipliin ning haihtus see õppimiskirg, mis neil varem südames kees. 5. Välja on ilmunud ka sellised, kes on uuendusaltit vähehaaval tõelisest ristiusu õpetusest eemale tõmbunud ning hakanud innukalt sisse ahmima tühisest võltshiilgusest ajendatud inimeste sisutuid väljamõeldisi, unustades inimliku tarkuse.⁸⁵ 6. Nõnda ongi sellele taltsutamatu ja ohjeldamatule loomale vaja üht võimsat juhti,⁸⁶ selleks et ta pahedesse ei vajuks ega hirmu tundes distsipliini ees pea ees kõrgelt alla ei viskuks. 7. Sest on ju varasematel aegadel tähele pandud, kui kergesti meie noorsugu oma ülesandeid täidab, kui kirglikult on haaratud kaunite kunstide õppimisest ja kui tulusalt levib siivsus, süüsus ja jumalakartlikkus, kui nende kujundaja on tubli ja hoolas.

V.1. Ei tule ju kaugelt otsida näiteid, sest leidub ju siinse Liivimaa rahvagi seas aadlimehi, kes on kiiduväärt loomuse ja mõistusega ning kes siin Riia linnas on lasknud harida oma vaimu ja osalenud mõne silmapaistva mehe tundides. 2. Sest lugupeetavaim Võnnu piiskop Otto Schenking⁸⁷ ise tunnistas, et oma silmapaistvad vaimuanded, õpetatuse ja kõneosavuse on ta saanud siinse kooli kunagiselt haritud rektorilt Marsowilt,⁸⁸ nii et tollastest õpingutest omandas ta rohkem kui kõigilt ülejäänud õpetajatelt. 3. Ja sama tõendavad ka Tiesenhuseinite, Grothuseinite, Sturtzide ja ülejäänud hiilgavate suguvõsade võsud, kes on Riia koolist justkui Trooja hobusest välja hüpates⁸⁹ oma kodumaale suureks ehteks,

⁸⁴ Tsitaat Vergiliuse eeposest „Georgica” 1,153–154.

⁸⁵ Hilchen on selle lause korrektuuri käigus maha tõmmanud.

⁸⁶ Vt Titus Livius „Linna rajamisest alates” 34,2: „Pange päitsed pähe ohjeldamatule loomusele ja metsikule loomale.”

⁸⁷ Otto von Schenking (1574–1632/1637?).

⁸⁸ Georg Marsow (srm 1578) – Riia toomkooli rektor 1565–1578, sh ka Hilcheni enda õpingu-aastail.

⁸⁹ Vt Cicero „Kõnemehest” 2,94 Isokratese kooli kohta: „tema koolist tuli otsekui Trooja hobuse seest valmis juhte”.

näidates suurt hoolt ja pühendumust riigi üldise hüvangu eest hoolitsemisel kõigi sõnade ja tegudega.⁹⁰ 4. Ja oh kui aadel meenutaks tänulikult ja austaval meelel seda kasu, mida ta on saanud linnadest, ega käituks oma vaimuannete ja kommete kujundaja suhtes nii ründavalt. 5. Tuleb imestada, kui raevukalt suur osa aadlist linnas käitub ning takistab mure ja hoolega linnadel nautimast igasugust väärikust ja privileege. 6. Aadlikel oleks tõesti nagu puutumatu ja garanteeritud privileeg, kui nad oma käitumisega rõhuvad neid, keda peavad endast madalamaks, ning oma õiguste ohje vallandades peavad endale karistamatult lubatuks kõike, mida hing ihaldab.

VI.1. Kuid tõeline privileeg on see, mis tunneb rõõmu oma ametikohustuste üle,⁹¹ mis taltsutab hinge ebaterveid ihasid, mis laseb oma metsikuse piirata seaduste köidikutega nii,⁹² et selles ei leiduks midagi hävitavat ega jultunut kellegi elu suhtes. 2. Ütleb ju suur kõnekunsti isa õigusega, et me oleme seaduste orjad, selleks et võiksime olla vabad.⁹³ 3. Kui kõikides ülikuulsates Euroopa linnades on sisse seatud seaduste järgimine, nii et mitte kellelgi kui tahes võimsal ja kuulsal ei ole iial lubatud midagi korda saata neid rikkudes, siis – oh häda! – milline järelemõtlematus on see, et meie linna sedamoodi rõhutakse ja jäetakse ilma igasugusest väärikusest ja privileegidest, nii et nad ei tohi tähelepanu pöörata ühegi aadliku kuriteole, ja kui mõni aadlik tahab vägivaldselt rünnates mõne kodaniku kallal võimutseda, on raad sunnitud käed rüpes istuma⁹⁴ ega või kurjategijate karistamiseks mõõka paljastada. 4. Ent kuna ülbete ja harimatute inimeste otsused on hämarad ja praalivad, siis ei pea me vähimatki jälgima, mida nemad asjatoimingute puhul otsustavad, vaid seda, mida arukaimad inimesed peavad riigikorralduses ja inimühiskonna säilitamisel vajalikuks järgida. 5. Ei väida ju filosoof ilmaasjata, et riigid on õnnelikud, kui neid teenivad filosoofid või kui

⁹⁰ V.3–VII.2 on Hilchen hilisema parandamise käigus määranud väljajätteks. Põhjus on kergesti mõistetav: kui kõne käsikiri oli tõesti mõeldud trükkimiseks, siis neis punktides leiduvad teravused ei oleks trükitud kujul Hilchenile Liivimaa aadli silmis kasu toonud ega aidanud tal oma plaani teostada. Suulises ladinakeelses kõnes oli Hilchenil võimalik rohkemat öelda kui kirjalikus ka juba seetõttu, et ladina keele sorav oskus polnud Liivimaa aadli tugevaim külg – pidasid ju Lääne-Euroopa õpetlased Liivimaa aadli ettevalmistust eriti puudulikuks ladina keele ja veinikultuuri alal (vt nt Helmstedti professor Johannes Caseliuse trükist Liivimaa aadlik Theodor Fa(h)rensbachile, kui too õppereisil läbi Helmstedti Pariisi reisis: Adriani Turnebi de Vino Libellus cum proemio Iohanni Caselii, ad Theodorum Farensbachum. Eiusdem Caselii ad Latinam Linguam accuratius discendam cohortatio, Helmaestadii 1605).

⁹¹ Vt Cicero „Stoikute paradoksid“ 5,34: „Sest mis on vabadus? /.../, see, mis rõõmustab ametikohustuste üle.“

⁹² Vt Cicero „Kõnemehest“ 1,194: „Meid õpetatakse /.../ seaduste autoriteedil ja suunamisel taltsutama ihasid, ohjeldama kõiki kirgi.“

⁹³ Vt Cicero „Cluentiuse kaitseks“ 146: „Seaduste teenriteks on magistraadid, seaduste tõlgendajaks kohtunikud, seetõttu oleme me kõik seaduste orjad, selleks et võiksime olla vabad.“

⁹⁴ Väljendi „käed rüpes istuma“ kohta antiikajal vt nt Livius „Linna rajamisest alates“ 7,13,7.

nende juhid on pühendunud filosoofiaõpinguile.⁹⁵ 6. Sest see, keda juhib nõukuse asemel hämarus ja kes ei järgi seda erudeeritud arvamust, mis saadakse üksnes tänu teadmiste omandamisele, ei suuda eesmärgist kõrvalekaldumise korral iial aduda, mida on vaja üldiseks hüvanguks ja avalikuks rahuks.

VII.1. Ja ma ei kahtle, et ka meie rahva aadlisoost mehed asuvad oma vaimu sellise hariduse saamiseks kohandama ning kiirustavad innustatuna Frenzeli nime kuulsusest meie linna, selleks et ammutada justkui rikkalikust maardlast haridust, mille abil saab kõige paremini kindlaks teha seda nõu, mida tuleks kahtlastes ja hämarates asjades tähele panna, ning jõuda selle tarkuse valguseni, ilma milleta inimvaim ei suuda teadmatuse pimedusse uppununa⁹⁶ miskit kindlat ega tõelist tabada. 2. Sest millised iganes on inimese vaimuanded, ei saa nad ilma parimaid kunste ja teadusi õppimata jõuda sellise kiiduväärse arukuseni, et neil oleks ülikeeruliste asjatoimetuste tegemisel käepärast küllaga nõuandeid ja nad teeksid vaidlusküsimustes alati küpse otsuse.

3. Sest ehkki tubli loomus on ka ilma teadmisteta paljuskki suuteline, ei sünni Cicero kinnitusel seal, kus loomusele ei lisandu mingitki hariduse pitserit, tõepoolest midagi jumalikku ega imetlusväärset.⁹⁷ 4. Ja tõesti kinnitab kogemus, et mitte kuskilt, ühegi kuninga ega vürsti ega isegi kuulsa linna poolt ei ole keeruliste asjade ajamiseks läkitatud harimatuid saadikuid, vaid ikka neid, kes on vabade kunstide alal haritud ja kes diskussioonis suudavad anda arukat nõu ning väljendada kokkutulnud inimeste ees õpetatud ja meeldiva kõnega seda, mida mõttes on otsustanud. 5. See on nüüd kinnitust leidnud ka meil Liivimaal, mis on pärast barbaarsete sõdade survet ja peaaegu täielikku hävingut võtnud kuningliku majesteedi määratud saadikutena vastu üksnes selliseid, kes suudavad ainukordse loomuse ja silmapaistva õpetatusega lihvitult leida sellise plaani, millega siinset maad parimate seaduste kehtestamise abil ehtida ning suure oskuslikkusega tagasi viia muistse heaolu ja vabaduse valguse kätte.⁹⁸ 6. Niisiis lööb meie Liivimaa õitsele ja näib kestvate hädade väsimusest taas söakana oma jõudu kogumas, nii et kui neile seadustele lisandub hariduse valgus, võib ta saada võrdseks kõigi teiste kuulsate rahvastega ega ole sunnitud otsima kaugetest paikadest seda, mis on endal kodus olemas.

⁹⁵ Vt Cicero „Kirjad vend Quintusele“ I, X. 29: „Ja kui lõpeks too vaimuannete ja õpetatuse poolest juhtiv Platon arvas, et riigid on õnnelikud siis, kui neid hakkavad juhtima kas targad ja haritud inimesed või kui need, kes valitsevad, pühendavad kõik oma õpingud teadmiste ja tarkusele.“ (Platon „Riigist“ 473c–d).

⁹⁶ Vrd Lactantius „Jumalikud õpetused“ IV, 26,5 „teadmatuse pimedusega mähituna“.

⁹⁷ Tsitaat Cicero teosest „Kõne poeet Archiase kaitseks“ 15: „Ent samal ajal väidan, et kui erakorralistele hiilgavatele loomulikele eeldustele lisandub süstemaatiline õping ja teaduslik haridus, tekib tõepoolest midagi harukordset ja ainulaadset.“ (tlk Astrid Kurismaa, vt Rooma kirjanduse antoloogia. Tallinn: Eesti Raamat, 1971, lk 174).

⁹⁸ Hilchen viitab Poola kuninga revisjonikomisjoni liikmetele 1598–1599 Lvivi piiskopi Jan Dymitr Solikowski ja Leedu kantsleri Lew Sapieha juhtimisel.

VIII.1. Pöördun oma kõnes ka teie poole, õpilased! Rõõmustage selle nii suure teile osaks saanud hüve üle ja armastage oma kuulsusriikka rae jumalakartlikku hoolt, mis ei põlga teie heaolu nimel ühtki kulutust, selleks et tagada teie õpinguteks sellised õpetajad, kelle juhtimisel jõuate vooruse ja tarkuse kõrgeimasse tippu ning mis kõige tähtsam – edenete tublisti jumalasõna tundmaõppimisel. 2. Sest on tõepoolest õige see rahvaütlus: „Kui sa ei tunne Kristust, siis on väärtusetu ka ülejäänud õppimine.”⁹⁹ 3. Vaadake, millised salakavaluse lõksud on teie jaoks kõikjale üles seatud, milliseid püüisraudu on vinnastanud vaenulikud inimesed, et teid lihtsameelseid oma silmusesse püüda ja varasema saagi üle rõõmustades ka teid oma septsustesse mässida.¹⁰⁰ 4. Kunagi palju sajandeid tagasi tõi saatan maa peale barbaarsuse, selleks et petta kogemusteta ja teadmisteta inimesi ning paisata kes teab mis tühje väljamõeldisi evangeelse tõe ja päästva õpetuse asemele, mis oli kaua aega ööpimedusse surutuna varjul.¹⁰¹ 5. Ent praegu ründab ta paljudest käsitlustest omandatud teadmiste abil ja filosoofia käest salaja hangitud kõikide relvadega Siioni kantsi¹⁰² ja paigutab kavalalt laiali kõik oma relvad, nii et kui te ei ole valvel, siis saab ta teid kergesti kätte ja triumfeerib teie vangistamise üle suure rõõmuga. 6. Sellele pahele ei suuda te aga muul moel vastu seista, kui et tõrjute samalaadse vabade kunstide turvisega varustatult tagasi kõik vaenlase rünnakud ja keerate kõik vaenlase relvad tema enda vastu. 7. Sest kõik loiud ja lollid ja jõude vatsad, mis teadmisi põlgavad, langevad kergesti selles lahingus ning peavad võitjale alistudes käe ulatama, sest nad ei oska kavalusest kavalusega võitu saada.

IX.1. Need mõned mõtted pidasin vajalikuks teile ette kanda, et selle väikese ettevõtmisega heastada oma võlg kodumaa ees. Ja kuna kodumaa heaolu ja õige juhtimine ilma hariduseta on võimatu, siis kutsun teid valjult üles sellest rõõmuga kinni haarama. 2. Ja annaks Jumal mulle mõistust, et saaksin pühen-duda veel suurema innu ja hoolega õpetamist vajavatele kunstidele, nii et võiksin isamaale pakkuda oma mitmesuguste nõuannetega veelgi suuremat abi. 3. Siiski on mul hea meel – niipaljukest kui mul on vaimuandeid ja teadmisi, ehkki neid tundub olevat liiga napilt – tulla talle kogu oma jõuga appi ja hoolitseda selle [linna] elu ja igavese heaolu eest, mis hoolitses minu lapsepõlve ja elu alguse eest. 4. Sest ehkki paljud pahatahtlikud inimesed ei suuna mulle midagi peale kadeduse valguse ja ma näen, et minu nimi kutsus esile mitmesugust laimamist

⁹⁹ Vrd keskaegne vanasõna leoniinilises heksameetris *Si Christum discis, nihil est, si cetera nescis./ Si Christum nescis, nihil est, si cetera discis* (Hans Walther, Paul Gerhard Schmidt. Proverbia sententiaeque Latinitatis medii ac recentioris aevi. Nova series. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters und der frühen Neuzeit in alphabetischer Ordnung. Neue Reihe. II/9. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986, lk 599, nr 42441a1).

¹⁰⁰ Vrd Psalm 140:6: „Uhked on mulle salajasse pannud paelad ja köied, nad on laotanud võrgud tee peale ja on mulle seadnud püünised.”

¹⁰¹ Ööpimeduse motiivi kohta antiikautoreil vt nt Lucretius 4.456, Livius 33.6 jm.

¹⁰² Siioni kants – Piibli järgi Siioni mägi Jeruusalemmas, sümboliseerib Taaveti linnana (1 Kn 8:1) ja käsuõpetuse lähtekohana (Js 2: 2–3) paika, kus elavad südameilt puhtad.

ja salasosinaid, siiski lohutab mind puhas südametunnistus kui võimas tõendus ja ma õnnitlen end, sest kõik tublid ja kuulsusrikkad kodanikud kiidavad minu ettevõtmisi ja tegusid. 5. Kandke seda kindlalt oma südamesse talletatuna, nii et te sarnaneksite nende tubliduse ja kõlbelisusega, sest ei saa olla ravimit, mis tõrjuks kogu rahutuste katku südamest nii mõjusalt, kui see, mida saab nõutada hariduse omandamisega, mis pehmendab metsikuid kombeid ja takistab kuritegelike ihade voogudel meeli üles ärritamast.

Veluti academiae Livonicae principium futurum:
The Plans to Establish an Academy in Livonia
Before Swedish Rule

Summary

Kristi Viiding

This paper examines the late-sixteenth-century plans to establish what was intended to be the first university in Livonia: the Academia Livonica, initiated by David Hilchen (1561–1610), secretary of the city of Riga, syndic, and secretary of the king of Poland. This started out as a joint project by the city of Riga and the Livonian knighthood. In accordance with Hilchen's plans, this university was supposed to evolve out of the Riga Cathedral School, which had transitioned in 1594 to a humanist curriculum as a safeguard against the increasingly entrenched Jesuit educational system in Livonia, which at the time was under Polish-Lithuanian rule. Until around 1596, Hilchen also planned to teach Lutheran theology under the aegis of the new academy. However, the failed attempts in 1597–1598 to find a superintendent for the Evangelical Church in Livonia who would also serve as a professor of theology at the academy, as well as the understanding that neither the secular nor the clerical authorities of the Polish-Lithuanian Commonwealth would have granted privileges to such an institution, forced Hilchen to content himself with an institute of higher education akin to the Academy at Zamość, where philosophy in the broad sense, the arts, and political science were taught. Hilchen managed to complete the first step of the plan to establish the Livonian Academy: to invite a professor at the University of Helmstedt, Salomon Frenzel von Friedenthal (1561–1600), to oversee the reorganisation of the Cathedral School. Frenzel arrived in Riga in the late summer of 1599. Hilchen's speech in Latin, delivered upon Frenzel's arrival, is one of the most significant sources of this plan; because it has never before been used by Latvian, Estonian, German, or Polish scholars, an Estonian translation of it has been included with the present paper.

The second half of the article analyses the models for education reform in Riga based on Hilchen's extensive correspondence. Firstly, we have determined that the Academy of Strasbourg's role as a model for the planned Academy in Riga was not indirect. In fact, it was directly based on Hilchen's visit to Strasbourg during his *peregrinatio academica* in May 1581 as part of the cohort of Alexander Olelkowicz Słucki, the prince of Ruthenia. Secondly, Hilchen's reforms cannot be simply reduced to his short sojourn in Strasbourg; at least as important was his later correspondence with others who had studied in Strasbourg,

especially with those who had already implemented Sturm's ideas in their own cities' schools. Given the confessional conflicts in Riga, it was no surprise that Hilchen focused on the schools that were based on the Strasbourg model, that were located in what was then Polish-Lithuanian Commonwealth territory, and that, like Riga, were located in the zones of conflict between different confessions. These were the *gymnasium* founded in Thorn and the Academy of Pomerania that was modeled after it under the supervision of influential lawyer and mayor Heinrich Stroband in the early 1590s; the *gymnasium* of Lewartów, founded by Hilchen's fellow student Albert Calissius for unitarians and antitrinitarians (active in 1588–1598); and the Academy of Zamość, founded by Hilchen's patron, Polish grand chancellor of the Crown and grand hetman Jan Zamoyski (1594).

All these educational institutions had been created and acted in opposition to either the Jesuit educational establishments or, in the case of Academy of Zamość, to the Catholic University at Krakow.

Several factors prevented the establishment of the grandiose academy in Riga. These included Hilchen's arrest on 14 January 1600 and his escape from Riga and subsequent exile for the rest of his life in Poland; Frenzel's death on 23 April in the same year; and the Polish-Swedish War that began in the late summer. Although Riga's planned Academia Livonica did not come to pass due to Poland and Sweden, the military and religious great powers of the age, it can be seen as Hilchen's attempt (as a Livonian patriot) to preserve an ancient, unitary, and independent Old Livonia, by the means of a native educational institution that would not have been subverted by any foreign power. By omitting theology, Hilchen intended to make sure that Livonia's academic institution would survive under a conquering foreign power of any confession. The revision of Livonia in 1598–1599 revealed that replacing the high authorities of Polish-Lithuanian origin with educated native officials would have been much easier if there had been a rhetorically talented intellectual cohort that met contemporary political, diplomatic, and juridical demands.